

TADEUSZ GALIŃSKI

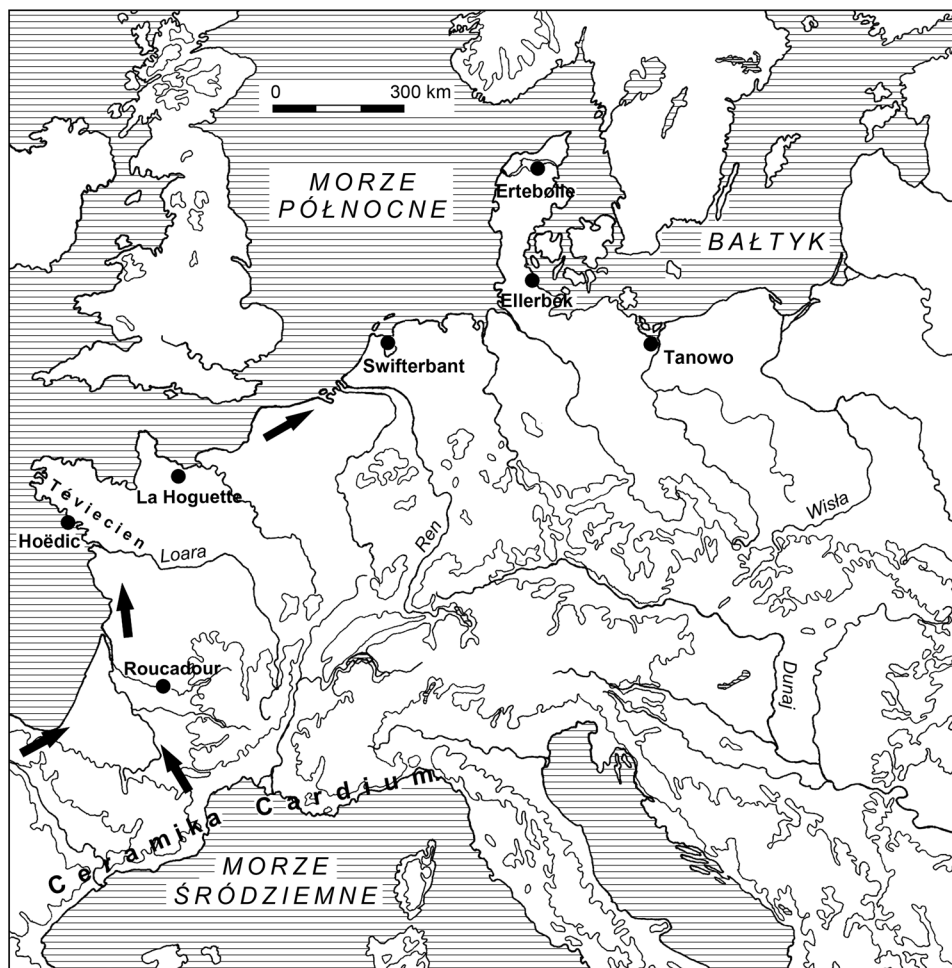
KULTURA PROTONEOLITYCZNA NA POMORZU W ŚWIETLE
NAJNOWSZYCH BADAŃ W TANOWIE¹

1. WPROWADZENIE

Termin „protoneolit” pochodzi od greckich wyrazów *protos* – pierwszy, *neos* – nowy i *lithos* – kamień. Wprowadzony został do literatury archeologicznej przez niemieckiego archeologa H. Schwabedissena w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia w odniesieniu do tzw. kultury Ellerbek. W rozumieniu autora (T. Galiński [1987] 1990) pojęcie to („pierwszy neolit”) oznacza generalnie najstarsze archeologiczne kultury uformowane na bazie miejscowych tradycji i mające w swoim wyposażeniu naczynia gliniane. Na gruncie archeologii Europy pojęcie to obejmuje zatem społeczności łowiecko-zbierackie żyjące w drugiej połowie okresu atlantyckiego, tj. około 7–5 tys. BP, które kultywując łowiecko-zbierackie tradycje ludów epipaleolitycznych i mezolitycznych – przede wszystkim w zakresie podstaw gospodarczych, sposobów bytowania i charakteru kultury duchowej, posiadały niektóre zdobycze cywilizacyjne neolitycznych ludów rolniczych przybyłych na teren Europy z Bliskiego Wschodu i północnej Afryki, adaptując je w sposób oryginalny do swoich potrzeb. Obok umiejętności wyrabiania naczyń glinianych, jest to przede wszystkim produkcja krzemiennych i kamiennych narzędzi gładzonych. Charakterystycznym elementem osadnictwa protoneolitycznego są oryginalne, niespotykane w kulturach neolitycznych tego obszaru, grubościennie naczynia zasobowe o spiczastych dnach, powszechnie nazywane ceramiką ostrodenną.

W zachodniej Europie w okresie ostatnich pięćdziesięciu lat kultura protoneolityczna w różnym stopniu rozpoznana została na terenie Francji – w Dordonii, na wybrzeżach Zatoki Biskajskiej i w północnej części Basenu Paryskiego, na terenie Belgii, Holandii, w północnym pasie Nizy Niemieckiego wraz z Rugią, w Danii oraz w południowej Szwecji (ryc. 1). Głównie dzięki badaniom L. Coulonges’a (1935), J.G.D. Clarka (1936), T. Mathiassena, J. Troels-Smitha i M. Degerbøla (1943), J. Troels-Smitha (1953), H. Schwabedissena ([1966]1967; 1978; 1979), C.A. Althina

¹ Praca powstała w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS3/04146.

Ryc. 1. Położenie eponimicznych stanowisk ważniejszych grup protoneolitycznych w strefie atlantyckiej oraz końcowomesolitycznego téwiecien i wczesnoneolitycznej kultury z ceramiką cardium. Strzałkami zaznaczono kierunki przepływu informacji kulturowej dotyczącej znajomości ceramiki.

Opracował T. Galiński

Fig. 1. Location of eponymic sites for the more important Protoneolithic groups in the Atlantic zone and the terminal Mesolithic Téviecien and early Neolithic culture with cardium pottery. Arrows indicate flow directions for cultural information concerning knowledge of pottery.

Prepared by T. Galiński

(1954), J. Brøndsteda (1960), B. Gramscha (1966), J. Roussot-Larroque (1988), S.H. Andersena ([1973–1974] 1975), J.P. de Rover (1979; 2004), T.D. Price'a (1981), czy P. Vang-Petersena (1984) opisane zostały podstawowe elementy obrazu protoneolitycznego systemu gospodarczo-społecznego, który jawi się jako nurt alternatywnej, w stosunku do ekspansji kulturowo-etnicznej wczesnych rolników strefy bałkańsko-naddunajskiej, formy neolityzacji zachodnich i północno-zachodnich

przymorskich obszarów Europy. Poglądy na temat genezy tego typu modelu kulturowego w strefie atlantyckiej są wśród badaczy różne. Dominuje jednak przekonanie, że początków kultury protoneolitycznej należy szukać w określonych specyficznych warunkach środowiskowych i społeczno-kulturowych, jakie panowały w okresie wczesnoholocenijskiego optimum klimatycznego w strefie litoralnej północno-zachodnich i zachodnich wybrzeży Morza Śródziemnego (Półwysep Apeniński, południowa Francja, Hiszpania).

Należy zauważyć, że kultury protoneolityczne strefy atlantyckiej są często kojarzone przez autorów z końcowym mezolitem i określane jako „mezolit ceramiczny”. Dotyczy to zwłaszcza postrzegania tzw. kultury Ertebølle. W przekonaniu autora problematyka kulturowa tych zespołów bliższa jest epoce neolitu i, podobnie jak analogiczne grupy kulturowe występujące w strefie nadczarnomorsko-wschodniobałtyckiej (np. kultura niemeńska), reprezentują formę neolitu leśnego (np. T. Galiński [1991] 1992).

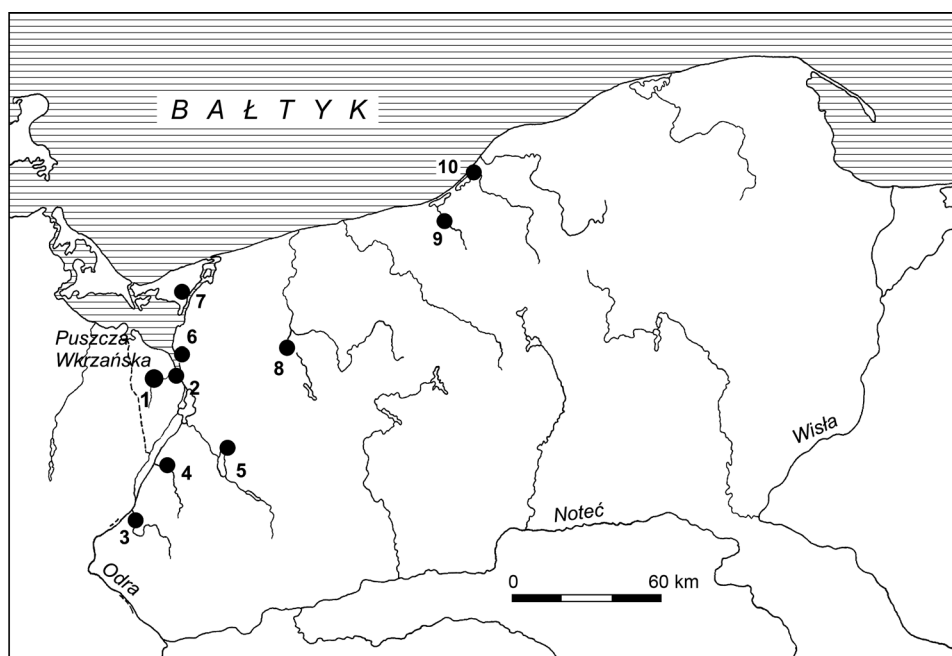
W Polsce obecności kultury protoneolitycznej w zachodniej części Pomorza domyślano się od dawna na podstawie pojedynczych luźnych znalezisk okazjonalnych, takich jak niewielkie fragmenty grubociennej ceramiki ostrodennej czy charakterystyczny harpun rogowy z Polic i kilka dużych ciosaków rdzeniowych typu Lietzow z okolic Szczecina (K. Siuchniński 1969; 1972; M. Czarnecki 1970; 1983). Jednak dopiero badania wykopaliskowe prowadzone przez J. Ilkiewicz w latach siedemdziesiątych XX w. w Dąbkach koło Koszalina (J. Ilkiewicz 1989) oraz badania T. Galińskiego w latach osiemdziesiątych tegoż stulecia na kilku stanowiskach epoki kamienia położonych na terenie Puszczy Wkrzańskiej (Tanowo, stan. 2, 3 i 4) dały pierwsze wiarygodne materiały protoneolityczne (T. Galiński [1987] 1990; 1992b).

Jak się okazało, problematyka osadnictwa protoneolitycznego z terenu Puszczy Wkrzańskiej odbiega znacznie od poznanych dotąd wzorców tego modelu kulturowego w strefach przymorskich (dotyczy to także Dąbek), ukazując możliwości występowania wielu wariantów gospodarczo-kulturowych w obrębie tego typu ugrupowań.

Szczególnie bogate ślady osadnictwa protoneolitycznego zostały odkryte w 1989 r. na kompleksie stanowisk zajmujących rozległy wał morenowy w Tanowie, przy okazji realizacji przez Muzeum Narodowe w Szczecinie programu badawczego dotyczącego późnego paleolitu i mezolitu. W latach 1999–2002 przeprowadzone zostały tam badania wykopaliskowe poświęcone specjalnie problematyce zespołów protoneolitycznych. W tym czasie odsłonięto i wyeksplorowano kilka dobrze zachowanych, zróżnicowanych chronologicznie skupień osadniczych położonych w różnych częściach stanowiska obejmującego kilkusetmetrowej długości wał morenowy. Pozyskany został wyjątkowy na ziemiach polskich, bogaty zbiór zabytków krzemiennych, kamiennych i ceramicznych oraz liczne fragmenty kości zwierzęcych, dający w sumie dość kompletny obraz kulturowy i społeczno-gospodarczy lokalnego protoneolitu. Artykuł jest pierwszą publikacją, w której przedstawiono w zarysie znany obecnie całościowy obraz tych zespołów.

2. STANOWISKA PROTONEOLITYCZNE NA POMORZU

Na obszarze zachodniej części Pomorza znany obecnie kilka większych i mniejszych koncentracji stanowisk związanych z osadnictwem protoneolitycznym (ryc. 2). Do największych i najlepiej rozpoznanych wykopaliskowo należy skupisko obozowisk położonych na terenie Puszczy Wkrzańskiej nad rzeczką Gunicą, w sąsiedztwie wsi Tanowo (najważniejsze stanowiska to: Tanowo nr 2, nr 3 i nr 4), oraz nad Odrą w rejonie Polic (kilka stanowisk). Kolejne skupiska występują nad rzeką Rurzycą w pobliżu wsi Nawodna i Garnowo, nad Tywą w sąsiedztwie wsi Borzym i Chwarstnica, nad Zalewem Szczecińskim w sąsiedztwie ujścia rzeki Gowienicy (Stepnica) i na wyspie Wolin (Darzowice); następnie w basenie jeziora Miedwie (Miedwiecko) oraz nad rzeczką Sępólną w okolicach wsi Siwkowice. W pewnym oddaleniu od skupisk na Nizinie Szczecińskiej pozostają znane już w literaturze archeologicznej stanowiska położone w środkowej części wybrzeża bałtyckiego w pobliżu Koszalina: nad rzeczką Dzierżęcinką w sąsiedztwie jeziora Lubiatowo (Dzierżęcino, stan. 7) i nad rzeką Grabową w sąsiedztwie jeziora Bukowo (Dąbki, stan. 9). Wszystkie

Ryc. 2. Mapa występowania skupisk osadnictwa protoneolitycznego na Pomorzu
1 – Tanowo; 2 – Police; 3 – Nawodna; 4 – Chwarstnica; 5 – Miedwiecko; 6 – Stepnica; 7 – Darzowice;
8 – Siwkowice; 9 – Dzierżęcino; 10 – Dąbki.

Opracował T. Galiński

Fig. 2. Map of Protoneolithic settlement in Pomerania

1 – Tanowo; 2 – Police; 3 – Nawodna; 4 – Chwarstnica; 5 – Miedwiecko; 6 – Stepnica; 7 – Darzowice;
8 – Siwkowice; 9 – Dzierżęcino; 10 – Dąbki.

Prepared by T. Galiński

znane obecnie stanowiska charakteryzuje takie samo usytuowanie w terenie, które zdecydowanie wyróżnia się na tle systemów osadniczych innych ugrupowań kulturowych epoki kamienia. Obozowiska protoneolityczne z zasady zajmują wysokie, piaszczyste terasy niewielkich rzek i większych cieków wodnych o szerokości do 10 m, spływających z wysoczyzn morenowych na stosunkowo krótkich odcinkach, a ponadto zawsze w bezpośrednim lub bliskim sąsiedztwie małych i średnich jezior, często o charakterze zalewowym. Toteż dzisiaj miejsca te – zwłaszcza dolne partie teras, są często przykryte warstwą osadów. W ujęciu geograficznym stanowiska grupują się wyłącznie na Nizinie Szczecińskiej, gdzie główną oś systemu pradolinnego tworzy Odra wraz z Zalewem Szczecińskim, oraz w wąskiej strefie brzegowej Bałtyku.

3. CHRONOLOGIA ZESPOŁÓW TANOWSKICH

W określeniu chronologii osadnictwa protoneolitycznego na stanowiskach w Tanowie, obok datowania bezpośredniego metodą radiowęglową, bardzo ważną rolę odgrywa hydrostratygrafia związana z obecnością i zasięgiem atlantyckiego jeziora zalewowego na obszarze rynny plejstocenijskiej przylegającej od południa do wału polodowcowego, na którym położone są stanowiska, i jego transgresji na teren platformy stokowej wału. Podstawą rekonstrukcji, oprócz samych wykopalisk, są liczne badania geomorfologiczne i geologiczne, w tym m.in. wiercenia rdzeniowe wykonywane na całym obszarze stanowiska i na terenach przyległych – w tym głównie na terenie rynny, przy okazji projektowania i budowy w ramach projektu PHARE rurociągu wodnego relacji rzeka Gunica – Jezioro Głębokie w latach 1995–1999.

Najstarsze osadnictwo protoneolityczne w Tanowie wystąpiło na stanowisku nr 2, w wykopie I/1982/85 w południowej części wału morenowego oraz w wykopie V/1989/92 na stanowisku nr 3 w północnej części wyniesienia. Oba zespoły usytuowane są w najwyższej położonych partiach wału – około 3–4 m w stosunku do podstawy stoku, na niewielkich płaskich platformach grzbietowych. Z analizy stratygrafii wykopów jasno wynika, że położenie to koreluje w czasie z największą transgresją wód atlantyckiego jeziora zalewowego na obszar wału, sięgającą mniej więcej poziomicy 12 m n.p.m. Brzeg jeziora znajdował się wówczas nieco powyżej dolnej platformy stokowej, na której w późniejszym okresie posadziło się osadnictwo młodszego horyzontu chronologicznego (faza B). Odległość od obozowisk położonych na grzbiecie wału do brzegu jeziora wynosiła około 20–25 m. Był to maksymalny zasięg atlantyckiego jeziora i występował w okresie około 6500–5700 BP (datowanie przyrodnicze i radiowęglowe warstw geologicznych w wykopach na obszarze rynny). Dolna granica chronologiczna dokładnie pokrywa się z określeniem końca optimum klimatycznego holocenu na podstawie statystycznej analizy dat ^{14}C (W. Wendland, R. Bryson 1974). Jeśli weźmie się pod uwagę datowanie najmłodszych zespołów mezolitycznych na obszarze stanowisk w Tanowie i w całym rejonie dolnej Odry, które wynosi około 6100/5900 BP, to chronologię najstarszego osadnictwa protoneolitycznego – początek fazy A1 – należy określić na 6000/5900 BP.

Tabela 1. Wyniki oznaczeń radiowęglowych ^{14}C dla zespołów protoneolitycznych ze stanowiska Tanowo 3Table 1. Radiocarbon ^{14}C dating results for Protoneolithic assemblages from the Tanowo 3 site

Miejsce pobrania próbki	Nr laboratoryjny	Wiek radiowęglowy BP	Wiek kalibrowany BC (OxCal)
Wykop V/92	Poz-18376	5 810 ± 40	4 660 – 4430
Wykop I/93	Poz-18375	5 250 ± 40	4 180 – 3970
Wykop IX/92	Poz-18377	5 240 ± 40	4 180 – 3960
Wykop XVI/99	Poz-1385	5 170 ± 60	4 080 – 3790

Z osadnictwem fazy najstarszej wiąże się oznaczenie radiowęglowe ^{14}C próbki kości zwierzęcych wydobytych z jamy zasobowej w wykopie V/1989/92, w południowo-wschodniej części skupienia głównego. Wiek próbki wynosi 5810 ± 40 BP (tabela 1). W świetle szczegółowej analizy kontekstu planigraficznego i materiałów zabytkowych (głównie ceramiki) pobranej próbki uznano, że datowanie to wiąże się z najmłodszym okresem funkcjonowania obozowiska i odnosi się tym samym do końca najstarszego etapu rozwoju osadnictwa protoneolitycznego na stanowisku. Określa mniej więcej granicę pomiędzy fazą najstarszą A1 i fazą starszą A2.

Młodsze zespoły reprezentujące fazę starszą A2 osadnictwa usytuowane są na znacznie niżej położonych partiach grzbietowych wału oraz jeszcze niżej, w górnych i środkowych partiach platformy stokowej. Do grupy tej należą skupienia w wykopach IX/1992, X/1993–94, XIV/1995 oraz I/1985–93 (wszystkie na stanowisku nr 3). Z omawianym osadnictwem wiążą się 2 próby radiowęglowe ^{14}C , obie z wykopów położonych na platformie stokowej, które w świetle hydrostratygrafii stanowiska należą do najmłodszych zespołów tej grupy. Datowanie to wyznacza zatem dolną granicę chronologiczną zespołów fazy starszej A2 osadnictwa protoneolitycznego. Oznaczenia te wynoszą: a – próbka kości z jamy położonej w środkowo-wschodniej części wykopu I/1985–93, w sektorze I/1993: 5250 ± 40 BP; b – próbka kości z jamy nr 6 w wykopie IX/1992: 5240 ± 40 BP.

Wszystkie obozowiska młodszego horyzontu osadniczego, tzw. fazy wczesnopucharowej, położone są w dolnej części platformy stokowej, tuż przy krawędzi skarpy wału polodowcowego od strony koryta rzeki Gunicy (wykopy VI/1990, XVI/1999–2000 i XIX/2002). W okresie rozwoju osadnictwa tych zespołów atlantyckie jezioro zalewowe nie sięgało już na teren wału morenowego. Jeżeli jeszcze w ogóle istniało, to jego brzeg znajdował się dalej na południe, odsłaniając zalane wcześniej koryto rzeki Gunicy w sąsiedztwie północnego krańca wału. Przemawia za tym fakt znajdowania licznej ceramiki pucharowej w wykopach i odkrywkach kontrolnych sytuowanych tuż przy granicy dzisiejszej krawędzi skarpy od strony brzegu tej rzeki oraz na niżej położonej terasie (wykopy XIII/1993, XVIII/2002). Najmłodsze osadnictwo protoneolityczne było zorientowane już nie względem brzegu jeziora zalewowego, lecz rzeki Gunicy. Z powyższych faktów jednoznacznie wynika, że początek osadnictwa fazy młodziej na stanowiskach w Tanowie jest ściśle związany z recesją jeziora z obszaru wału polodowcowego i jego bezpośredniego sąsiedztwa.

Tabela 2. Chronologia protoneolitu tanowskiego
Table 2. Chronology of the Tanowo Protoneolithic

Faza	Wiek radiowęglowy (BP)
starsza A1	6000/5900
starsza A2	5800–5300
młodsza B (wczesnopucharowa)	5300–5000

Opisane zmiany środowiskowe w otoczeniu stanowisk w Tanowie nastąpiły pod koniec okresu atlantyckiego, tj. około 5300/5200 BP. Z datowaniem tym pozostaje w całkowitej zgodności oznaczenie radiowęglowe ^{14}C próbki kości zwierzęcych wydobytych z półziemianki w wykopie XVI/1999–2000. Wynosi ono 5170 ± 60 BP. Pojawienie się w najmłodszych zespołach protoneolitycznych ceramiki pucharowej wykonywanej wczesnoneolityczną techniką „NN” zbiega się w czasie z formowaniem się najstarszych zespołów lokalnego, niżowego neolitu – tzw. kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu i w całej zachodniej strefie Bałtyku. Pokazują to zestawienia dat ^{14}C dla najstarszych zespołów tej kultury na tym obszarze (np. J. Meurers-Balke, B. Weninger 1986). Koniec fazy młodszej (B) i generalnie osadnictwa protoneolitycznego na stanowiskach w Tanowie określamy na podstawie różnych przesłanek na około 5000 BP. Osadnictwo tych zespołów było ostatnim etapem zasiedlenia przez społeczeństwa pradziejowe terenu całego wału morenowego. Stanowiska kultury pucharów lejkowatych i młodsze sytuowane były już w miejscach charakteryzujących się całkowicie odmiennymi warunkami topograficznymi. Schemat chronologii protoneolitu tanowskiego przedstawiono w tabeli 2.

4. ZESPOŁY FAZY NAJSTARSZEJ (A1) I FAZY STARSZEJ (A2)

Najstarsza faza (A1) osadnictwa protoneolitycznego reprezentowana jest przez bogate materiały z wykopu I/1982/85 na stanowisku Tanowo 2 oraz z wykopu V/1989/92 na stanowisku Tanowo 3. Młodsze od nich zespoły, reprezentujące fazę starszą (A2), to przede wszystkim materiały skupień osadniczych odsłoniętych w wykopach: I/1991–93, X/1993–94 i XIV/1995 na stanowisku Tanowo 3.

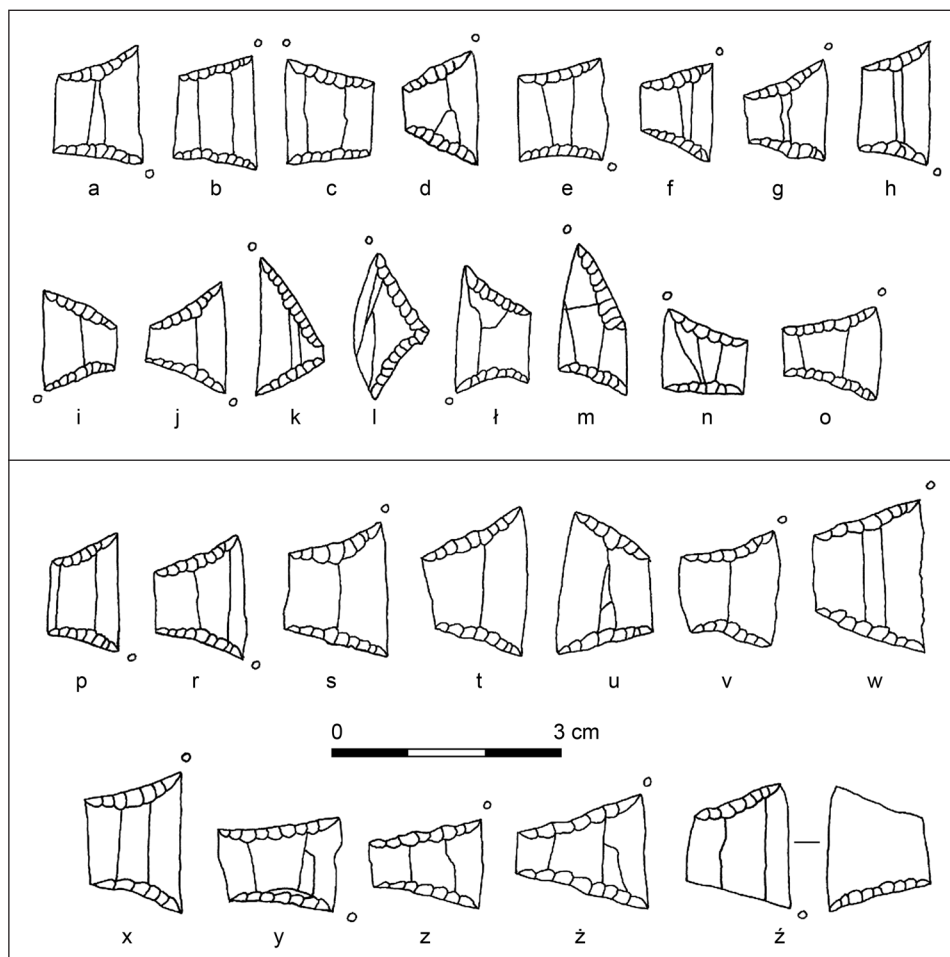
4.1. PRZEMYSŁ KRZEMIENNY

Do produkcji narzędzi wykorzystywany był wyłącznie krzemień bałtycki wydobywany z miejscowych i okolicznych złóż morenowych. Najbardziej popularny był krzemień o zabarwieniu niejednorodnym – jasnoszary w środku oraz ciemnoszary aż do zabarwienia ciemnografitowego po brzegach konkrecji, o wysokim połysku i stosunkowo dobrej łupliwości, a przede wszystkim występujący w relatywnie dużych konkrecjach, często mierzących 10–12 cm średnicy. Produkcja krzemieniarska nastawiona była na pozyskiwanie półsurowca wiórowego. Do tego celu wykorzystywano przede wszystkim dość regularne, duże rdzenie dwupiętowe współnoodłupniowe,

przerabiane w trakcie eksploatacji na rdzenie dwupiętowe rozdzielnooślupniowe i wielopiętowe; następnie rdzenie jednopiętowe klockowate, często przerabiane z kolei na rdzenie jednopiętowe płaskie; wreszcie, regularne rdzenie jednopiętowe stożkowate. Do rzadkich form należy zaliczyć niezwykle eleganckie rdzenie łódkowate i baryłkowate, znane z wykopów położonych na grzbiecie wału (X/1993–94 i XV/1995). W krzemienicach występują ponadto stosunkowo liczne formy nieregularne ze zmianą orientacji, będące konsekwencją stosowania różnych przeróbek rdzeni w trakcie ich eksploatacji celem maksymalnego wykorzystania masy surowcowej.

W najstarszych zespołach (faza A1) zwracają jednak uwagę przede wszystkim duże rdzenie dwupiętowe wspólnooślupniowe oraz jednopiętowe płaskie i klockowate. Pozostałe formy liczniej pojawiają się w inwentarzach młodszych, w fazie A2. Niezależnie od formy rdzenia stosowana była pełna lub tylko częściowa zaprawa przygotowawcza pięć, boków i tyłów – nierzadko w postaci zaprawy grzebieniowej, przez co rdzenie te przypominają formy paleolityczne mazowszańskie. W materiałach występują dość licznie wióry-zatępce i wióry-podtępce – przede wszystkim grzebieniowe jednostronne, oraz świeżaki pięć. Wióry i odłupki odbijane były głównie z zastosowaniem techniki naciskowej. W niektórych skupieniach, np. w krzemienicy odsłoniętej w wykopie X/1993–94, dość często wykorzystywana była technika bezpośredniego uderzenia twardym tłukiem, zwłaszcza przy odbijaniu odłupków. Nigdzie nie stwierdzono natomiast stosowania techniki łuszczeniowej.

W materiałach daje się łatwo zauważyć występującą tendencję do wytwarzania trzech kategorii wiórów: a – wąskich: 0,9–1,2 cm; b – średnich: 1,3–1,7 cm; c – szerokich: 1,8–2,6 cm. We wszystkich przypadkach są to wióry dość regularne, o mniej więcej równoległych, prostych lub tylko lekko pofalowanych krawędziach bocznych; smukłe i krępane, mierzące 2,5–7 cm długości, z modą 3–5 cm. Szczególnie charakterystyczne, zwłaszcza pod względem stylistycznym, są wióry bardzo wąskie o szerokości 0,9–1,1 cm, wysokości 0,4–0,6 cm, regularne, o prostych krawędziach bocznych, w przekroju poprzecznym trapezowate i trójkątne (w stylu Montbani), odbijane głównie od poprawnych rdzeni jednopiętowych płaskich i stożkowatych. Wióry te wykorzystywane były przede wszystkim do produkcji oryginalnych, drobnych, lecz grubych zbrojników trapezowatych (ryc. 3a-o) – zwłaszcza trapezów zwykłych krępych (kategoria 82; dalej – kat.) i trapezów o bokach silnie skośnych prostych (kat. 71), oraz wąskich półtylczaków i drobnych pazurów (ryc. 4k-l; 5i-j). Z kolei z wiórów średnich i szerokich uzyskiwano głównie zwykłe trapezy krótkie (kat. 81), trapezy krępe i krótkie o bokach wgiętych (kat. 75) oraz trapezy krótkie o bokach równoległych (kat. 76). Z wiórów tych sporządzane były ponadto półtylczaki, większość drapaczy, pazurów oraz wiórowce. W mniejszym stopniu wykorzystywano do produkcji narzędzi także odłupki, zwłaszcza okazy duże, masywne, oraz kawałki rozbitych konkrecji. Służyły one do produkcji niektórych typów drapaczy, rozwiertników i zgrzebeł, a zwłaszcza ciosaków i pików. Przy obróbce narzędzi stosowana była powszechnie i na dużą skalę technika kawałkowania półsurowca. W materiałach dużo jest zwłaszcza wiórów łamanych na jednym lub na obu końcach z mikrołuskaniem boków (ryc. 6l). Masywne odłupki były przetręcane uderzeniem z góry.

Ryc. 3. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy najstarszej A1 (a-o)
i fazy starszej A2 (p-ż). Zbrojniki
a-ż – trapezy.

Rys. T. Galiński

Fig. 3. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the oldest phase A1 (a-o)
and the older phase A2 (p-ż). Microliths
a-ż – trapezes.

Drawing T. Galiński

Charakteryzując skład typologiczny grupy narzędziowej, trzeba wymienić, oprócz najliczniej tu reprezentowanych zbrojników trapezowatych, przede wszystkim: a – drapacze: typowe są okazy smukłe i krępe, rzadziej krótkie o drapiskach w różnym stopniu zakolonych, o bokach surowych i o bokach łuskanych, sporządzane ze średnich i szerokich wiórów (ryc. 4c-e; 5d), oraz mniej liczne, lecz bardzo charakterystyczne drapacze wykonywane z masywnych, grubych odłupków (ryc. 4a) – w tym również oryginalne formy o drapiskach zębatych; b – półtylczaki

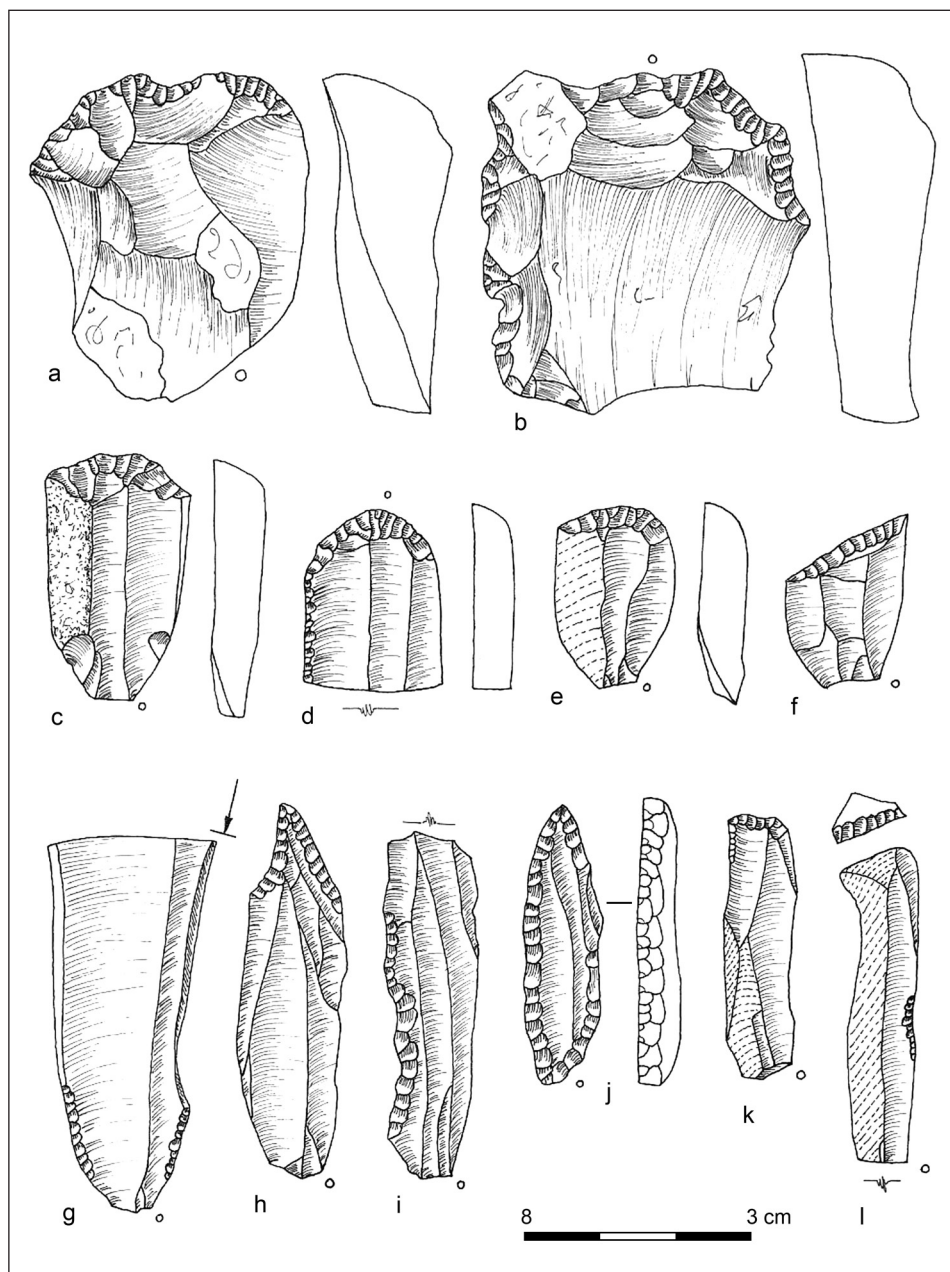
skośne i poprzeczne (ryc. 4f, k-l; 5a-c, l-l), w tym oryginalne okazy zarówno o półtyłkach skośnych, jak i poprzecznych z retuszem boków (ryc. 5a-c) oraz półtyłczaki o półtyłkach wgiętych (ryc. 5b); c – pazury i przekłuwacze, w tym formy wiórowe z wydzielonym żądłem (ryc. 4h; 5g), typowe okazy bez wydzielonego żądła o łuskaniu dookolnym (ryc. 4j; 5k), drobne pazury o wierzchołkach retuszowanych obustronnie (ryc. 5i-j), oraz bardzo masywne pazury i rozwiertniki odłupkowe i rdzeniowe z grubym wierzchołkiem (ryc. 5h). Towarzyszą im mniej liczne: d – wiórowce: jednoboczne i obuboczne o stromym, wysokim i dość nierównym łuskaniu krawędzi (ryc. 4i; 5f); e – zgrzebła: bardzo charakterystyczne formy jednoboczne i boczno-poprzeczne o krawędziach zębatych, sporządzane z bardzo masywnych, wysokich odłupków i fragmentów konkrecji (ryc. 4b); f – skrobacze: małe, średnie i duże wieloraki, w tym masywne skrobacze płaszczowate z półstromym i płaskim retuszem boków zachodzącym głęboko na powierzchnię; g – rylce: klinowe, węglowe, łamańce i jedynaki podłużne (ryc. 4g); h – ciosaki: rdzeniowe i odłupkowe, w tym charakterystyczne okazy odłupkowe o kształcie trapezowatym; i – piki: głównie rdzeniowe z masywnych półsurowiaków. Zwracają uwagę okazy małe, o przekroju czworokątnym (ryc. 5e).

Jeżeli chodzi o zbrojniki, to w najstarszych zespołach (faza A1) zdecydowanie dominują, według formalnej typologii tych narzędzi (T. Galiński [1994] 1995; 2002, s. 34, 36), trapezy zwykle krępe (kat. 82), których udział wynosi prawie 60% (ryc. 3a-g, i). Są to okazy drobne i bardzo drobne o bokach w różnym stopniu rozchylonych (10° – 40°), łuskane stromo i $\frac{3}{4}$ stromo, wykonywane głównie z bardzo wąskich (0,9–1,1 cm), wysokich wiórów (ponad 80%). Towarzyszą im podobne stylistycznie trapezy o bokach silnie skośnych prostych – kat. 71 (ryc. 3j-k), trapezy o bokach silnie skośnych wgiętych – kat. 74 (ryc. 3l), trapezy krępe i krótkie o bokach wgiętych – kat. 75 (ryc. 3m), romby o bokach prostych – kat. 79 (ryc. 3n), romby o bokach wgiętych (kat. 80) oraz trapezy zwykle krótkie – kat. 81 (ryc. 3n-o) i smukłe – kat. 83 (ryc. 3h).

Zbrojniki trapezowate były wykonywane generalnie z wiórów bardzo wąskich (0,9–1,0 cm) – około 27%, i wąskich (1,1–1,2 cm) – około 54%, rzadko z wiórów średnich (1,3–1,6 cm) – około 15%, i tylko wyjątkowo z wiórów szerokich (1,7–1,8 cm) – około 4%.

Porównując charakter typologiczny i stylistyczny zbrojników trapezowatych w omawianych zespołach protoneolitycznych i w poprzedzających to osadnictwo zespołach późno- i końcowomezolitycznych, zauważamy, że występują pomiędzy nimi duże różnice. Przede wszystkim w tych ostatnich były w ogóle nieznanne wymienione wyżej formy trapezów specjalnych, tj. kategorie 71, 74–75, 79–80. Występowały tylko trapezy zwykle (kat. 81–83) i sporadycznie ostrza typu Vielle (kat. 69). Poza tym wszystkie trapezy w zespołach protoneolitycznych wykonane zostały z węższych i grubszych wiórów.

W młodszych zespołach protoneolitycznych, w fazie A2, obserwujemy w grupie zbrojników istotne zmiany. Zanikają prawie wszystkie, dość liczne kategorie trapezów specjalnych (kat. 71–80). Dalej natomiast dominują trapezy zwykle krępe (kat. 82) – około 71%, przy rosnącym udziale trapezów krótkich (kat. 81) – około 23%.

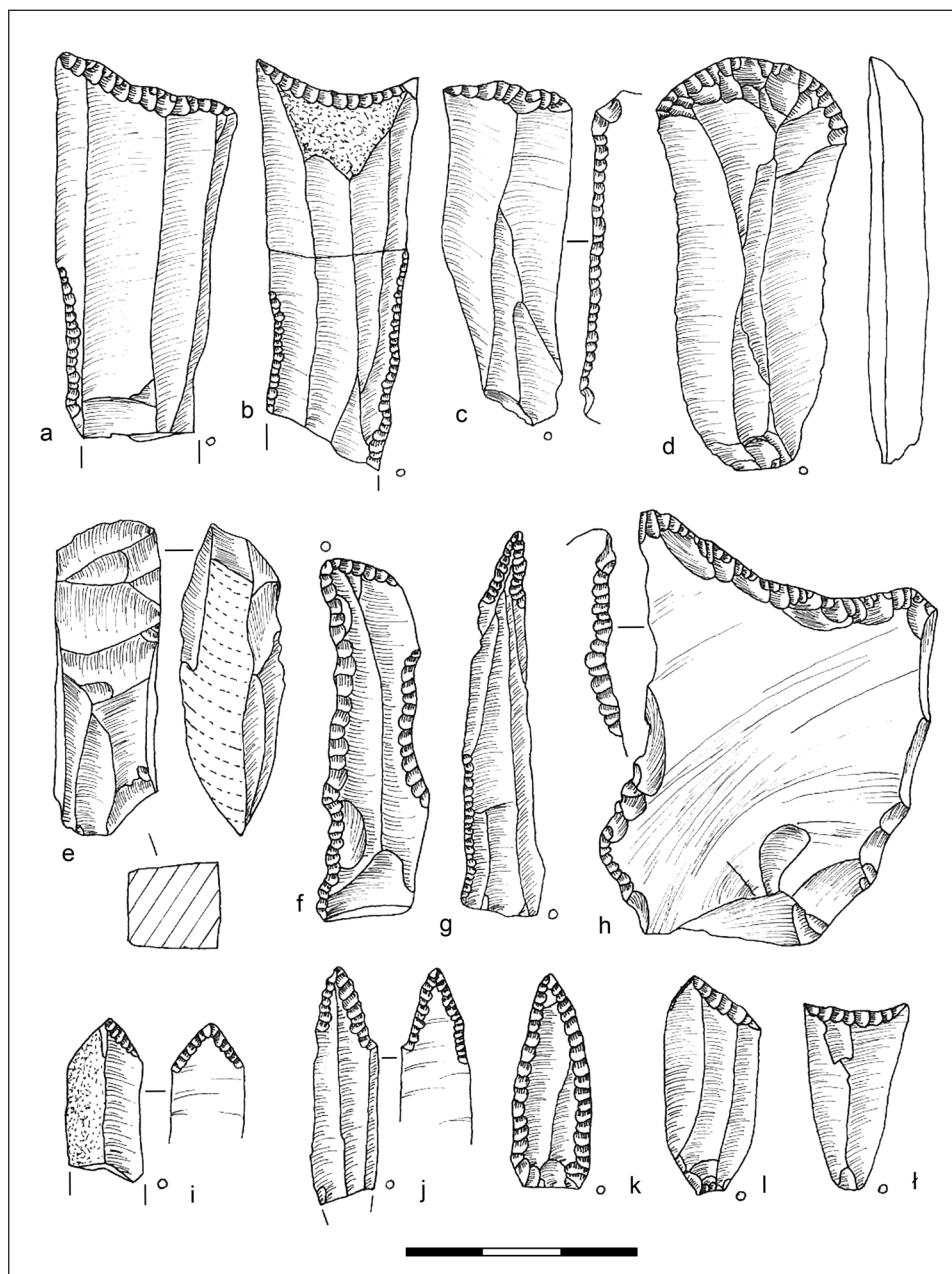

Ryc. 4. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy najstarszej A1. Wybór narzędzi krzemienych
a, c-e – drapacze; b – zgrzebło; f, k-l – półtylczaki; g – rylec; h, j – pazury; i – wiórowiec.

Rys. T. Galiński

Fig. 4. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the oldest phase A1. Selection of flint tools
a, c-e – end-scrapers; b – side-scraper; f, k-l – truncations; g – burin; h, j – groovers; i – retouched blade.

Drawing T. Galiński

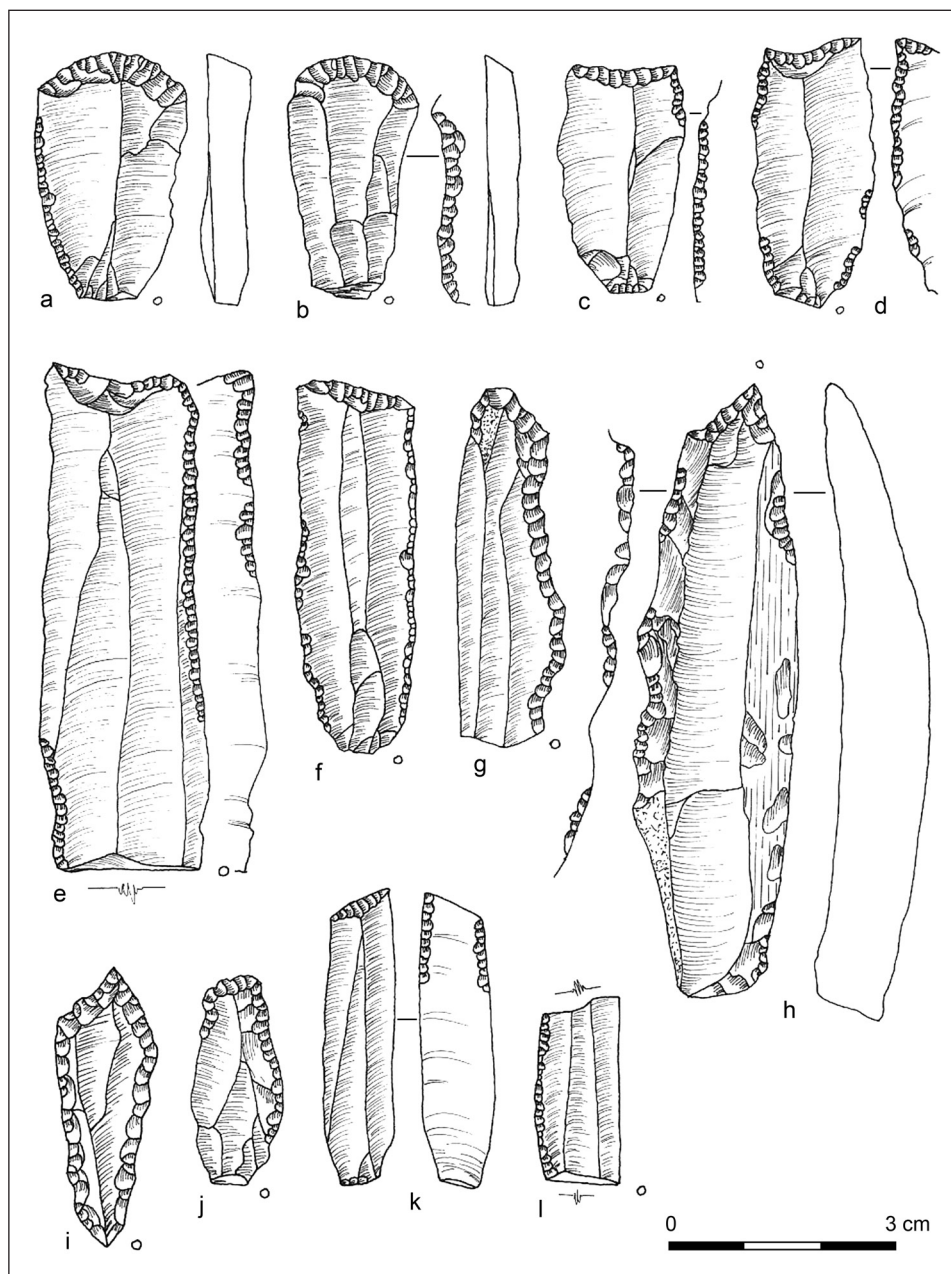

Ryc. 5. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy starszej A2. Wybór narzędzi krzemiennych a-c, l-l – półtylczaki; d – drapacz; e – pik; f – wiórowiec; g-k – pazury.

Rys. T. Galiński

Fig. 5. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the older phase A2. Selection of flint tools a-c, l-l – truncations; d – end-scraper; e – pick; f – retouched blade; g-k – groovers.

Drawing T. Galiński

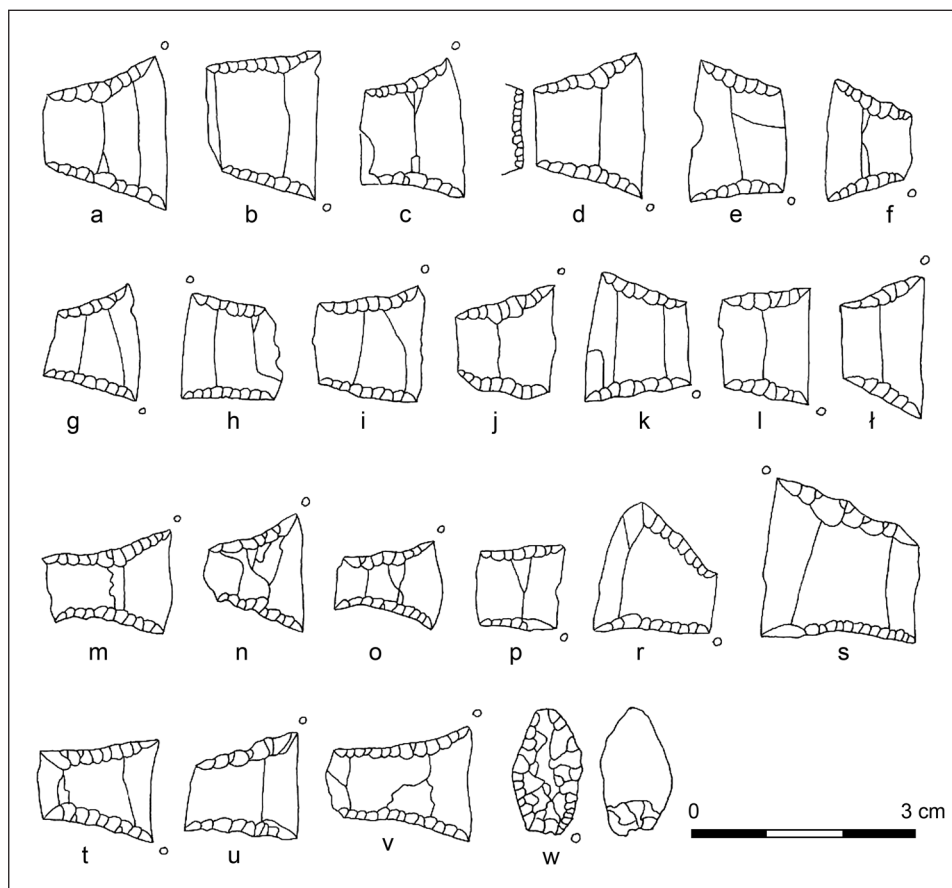

Ryc. 6. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy młodszej B. Wybór narzędzi krzemiennych
a-b – drapacze; c-f, k – półtylczaki; g – wiórowiec; h-j – pazury; l – wiór łamany z retuszem.

Rys. T. Galiński

Fig. 6. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the younger phase B. Selection of flint tools
a-b – end-scrapers; c-f, k – truncations; g – retouched blade; h-j – groovers; l – broken blade with retouching.

Drawing T. Galiński

Ryc. 7. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy młodszej B. Zbrojniki

a-v – trapezy; w – grocik z retuszem powierzchniowym.

Rys. T. Galiński

Fig. 7. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the younger phase B. Microliths

a-v – trapezes; w – “feuille de gui” leaf-point.

Drawing T. Galiński

Pojawia się też nowa kategoria zbrojników trapezowatych w postaci form krępych i krótkich o jednym półtylcu retuszowanym od strony wierzchniej, drugim od strony spodniej (ryc. 3ż) – około 6%.

Nie mniej istotne od różnic typologicznych są odmienności stylistyczne trapezów (ryc. 3p-ż). W ogromnej większości były one wykonywane z wiórów średnich o szerokości 1,3–1,6 cm (około 77%), w dużo mniejszym stopniu z wiórów wąskich (1,0–1,2 cm) – około 19%, i sporadycznie z wiórów szerokich (1,7–1,8 cm) – około 3%. Zbrojniki trapezowate w omawianych inwentarzach są pod względem typologicznym i stylistycznym bardzo zbliżone do trapezów wytwarzanych w lokalnych zespołach późno- i końcowomezolitycznych. W niektórych inwentarzach fazy starszej (A2)

występują ponadto pojedyncze okazy zbrojników półtylcowych wykonywanych z wąskich i średnich wiórów o długim, silnie skośnym półtylcu, który jest łuskany stromo, wysoko, czasem zakończony negatywem rylcowym przy wierzchołku.

Przemysł krzemienisty najstarszych zespołów (faz A1 i A2) różni się znacznie od tego, jaki obserwujemy w młodszych zespołach protoneolitycznych (ryc. 6–7).

4.2. CERAMIKA

Na stanowiskach w Tanowie wydobyto w sumie ponad 4 tys. ułamków naczyń glinianych pochodzących z przeszło 300 różnych naczyń. Ceramika występowała, podobnie jak wyroby krzemienne, głównie w skupieniach osadniczych, ale też i poza nimi, czasem w miejscach dość odległych. Na stanowisku Tanowo 3 liczne ułamki ceramiki wydobyte zostały z wykopów i odkrywek sytuowanych już poza wałem morenowym na terasie rzeczki Gunicy i atlantyckiego jeziora zalewowego. W niektórych miejscach, zarówno w obrębie poszczególnych skupień osadniczych, jak też i poza nimi, notowano występowanie małych jamek wypełnionych ułamiakami ceramiki pochodzącymi z tego samego naczynia. Trudno oprzeć się wrażeniu, że w miejscach tych pozostawiono całe lub niewiele tylko uszkodzone naczynia, które dopiero w wyniku działania różnych czynników, już po ich zdeponowaniu, uległy zniszczeniu. W sposób dość obrazowy pokazuje to, że na całym tym obszarze nie było już żadnego późniejszego osadnictwa pradziejowego, co zresztą w sposób oczywisty wynika z braku jakichkolwiek innych, młodszych śladów osadniczych. Jest to niezwykle ważne w kontekście rozpatrywania wzajemnych relacji zespołów protoneolitycznych i najstarszej miejscowej kultury neolitycznej – kultury pucharów lejkowatych.

W tym bogatym i wyjątkowym w skali Niżu Polskiego zbiorze ceramiki protoneolitycznej wyróżnionych zostało 9 różnych grup technologicznych (T. Galiński 1992b), z których 4 pierwsze charakteryzują się stosowaniem techniki „U” i „N”, pozostałe zaś typowo wczesnoneolitycznej techniki „NN”. Technika „U” (J. Troels-Smith 1953, s. 40, ryc. 27) polegała na wyklejaniu naczyń z wałków glinianych o szerokości 2–3 cm, nakładanych jeden na drugim, prostopadle do osi ścianki naczynia, i sklejaniu ich poprzez równomierny nacisk w kierunku dna lub ku górze. Technika „N” oparta była również na stosowaniu wałków glinianych mniej więcej tej samej szerokości, ale nakładanych jeden na drugim nie pionowo, lecz ukośnie w stosunku do osi ścianki naczynia. Metoda ta podobna jest do techniki montowania taśm glinianych, którą robiono naczynia występujące w zespołach wczesnoneolitycznych („NN”).

Wśród ceramiki wykonywanej techniką wałków około 90% to ceramika grup I–II. Oto jej charakterystyka.

Grupa I. Masa ceramiczna tłusta, zawiera bardzo dużo gruboziarnistej domieszki tłuczni granitowego w postaci różnej wielkości ziaren kwarcu, skalenia i miki oraz substancji organicznych – głównie spalonej trzciny wodnej. Domieszka rozproszona jest nierównomiernie, masa słabo wyrobiona. Wałki gliniane źle spojone, wpał słaby; ceramika jest miękka, krucha – rozsypuje się przy niewielkim nawet

nacisku. Powierzchnie pokryte są siecią drobnych spękań. Przełam czarny lub szaro-czarny z różnokolorowymi elementami domieszki masy gliniastej; ma strukturę blaszkowatą, która oddaje kierunek układania się masy ceramicznej w wałkach. Powierzchnie powlekane warstewką gliny, obmazywane, miejscami silnie wyświecone, barwy ciemnobrązowej lub ciemnoszarej.

Grupa II. Masa ceramiczna mocno schudzona domieszką tłucznią granitowego w postaci różnej wielkości ziaren kwarcu, skalenia i miki oraz dość liczną domieszką substancji organicznych w postaci m.in. spalonej trzciny wodnej – równomiernie rozproszonych po masie, ta dobrze wyrobiona. Ceramika dość dobrze wypalona – jest stosunkowo twarda, nie kruszy się, nie rozpada, na powierzchniach nie ma wielu spękań. Przełam szaro-czarny lub szaro-brązowy z dwiema warstewkami słabo penetrującymi po brzegach. Ma strukturę porowato-blaszkowatą, oddającą układ masy w wałkach, które są mocno spojone. Powierzchnie lekko chropowate, miejscami wygładzone i wyświecone, mają barwę brązową i ceglastą.

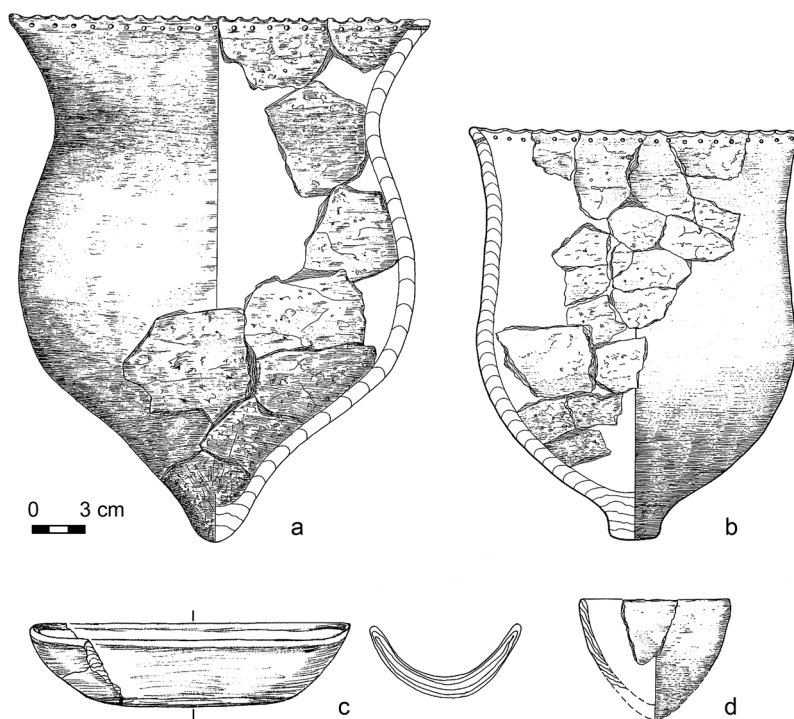
Z kolei wśród ceramiki wykonywanej wczesnoneolityczną techniką „NN” (z cienkich taśm sklejanym skośnie pod dużym kątem) najważniejsza jest ceramika grupy VII, która ma ponad 75% udziału.

Grupa VII. Masa ceramiczna dość dobrze wyrobiona zawiera domieszkę schudzającą w postaci drobnych ziarenek kwarcu, skalenia i miki, równomiernie rozproszoną. Nie widać domieszki organicznej. Wypał dobry – ceramika jest twarda i dość mocna, nie kruszy się, na powierzchni nie widać spękań. Przełam ma strukturę porowatą, jest dwubarwny: czarny od strony wewnętrznej i brązowy lub brązowo-ceglasty od zewnątrz. Powierzchnie wygładzane z obu stron mają barwę brązową i brązowo-ceglastą od strony zewnętrznej oraz szaro-brązową lub szarą od wewnątrz.

Szczegółowa analiza ceramiki ze stanowisk tanowskich stała się punktem wyjścia i zasadniczą podstawą wyróżnienia dwóch głównych faz chronologicznych osadnictwa protoneolitycznego na tym terenie (T. Galiński [1987] 1990; 1992b; 2005): a – fazy starszej (A), w której występuje wyłącznie lub dominuje ceramika wykonywana techniką „U” i „N”; b – fazy młodszej (B), tzw. wczesnopucharowej w której dominuje ceramika wykonywana techniką wczesnoneolityczną „NN”.

Najnowsze badania materiałów tanowskich pozwalają nieco uściślić wcześniejsze ustalenia i również na podstawie analizy ceramiki wydzielić najstarszą fazę (A1) osadnictwa. Obraz rozwoju zespołów pod tym względem przedstawia się następująco: a – w zespołach najstarszej fazy (A1) stosowana była wyłącznie technika „U”; b – w fazie A2 występuje technika „U” i „N” – pod koniec fazy z niewielkim udziałem techniki „NN”; c – w fazie młodszej (B) dominuje technika wczesnoneolityczna „NN” przy niewielkim udziale techniki „U” i „N”.

W zespołach fazy najstarszej (A1) i fazy starszej (A2) wyrabiane były naczynia zasobowe głównie kształtu baniastego i tulipanowatego o spiczastych dnach, małe czarki oraz naczynia wanienkowate, tzw. lampy. Pod względem morfologicznym naczynia zasobowe reprezentują kilka typów. Do najważniejszych należą: a – naczynia baniaste o ściankach wyprostowywanych z lekko wychylonym wylewem, o jajowatym brzuścu łagodnie przechodzącym w spiczaste dno – koniczne lub stempekowe. Największa wydętość brzuśca znajduje się poniżej połowy wysokości

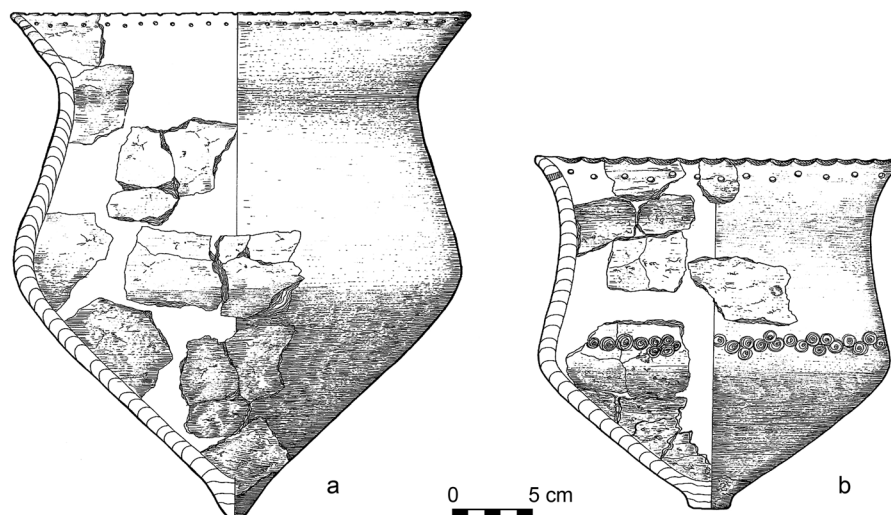
Ryc. 8. Tanowo, stan. 2 (a) i stan. 3 (b-d), skupienia protoneolityczne fazy najstarszej A1 (a-b) i fazy starszej A2 (c-d). Ceramika
a-b – naczynia zasobowe; c – lampa; d – czarka.

Rys. T. Galiński

Fig. 8. Tanowo, site 2 (a) and site 3 (b-d), Protoneolithic campsites from the oldest A1 (a-b) and the older A2 (c-d) phases. Pottery
a-b – storage pots; c – lamp; d – cup.

Drawing T. Galiński

naczynia. Wykonywane były wyłącznie techniką „U”; grubościennie (0,9–1,4 cm). Zrekonstruowane naczynia mają wysokość w granicach 23–29 cm, średnice otworów 18–23 cm (ryc. 8b); b – naczynia baniaste o esowato profilowanych ściankach z wyraźnie wyodrębnioną i wychyloną szyjką, o zaokrąglonym brzuścu płynnie przechodzącym w długie, masywne, spiczaste dno. Największa wydętość brzuśca znajduje się mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Wykonywane były techniką „U”; grubościennie (0,9–1,4 cm). Wymiary zrekonstruowanych naczyń: wysokość około 30 cm, średnice otworu około 24 cm (ryc. 8a); c – naczynia tulipnowate o silnie esowato profilowanych ściankach, z krótką, wyraźnie wyodrębnioną i mocno wychyloną szyjką, o ostrych załomach brzuśca i długim, spiczastym dnie – konicznym lub stempelkowym. Największa wydętość brzuśca znajduje się mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Do ich wyrobu wykorzystywano zarówno technikę „U”, jak i, częściej, technikę „N”; grubościennie (0,7–1,4 cm). Wymiary

Ryc. 9. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy starszej A2. Ceramika
a-b – naczynia zasobowe.

Rys. T. Galiński

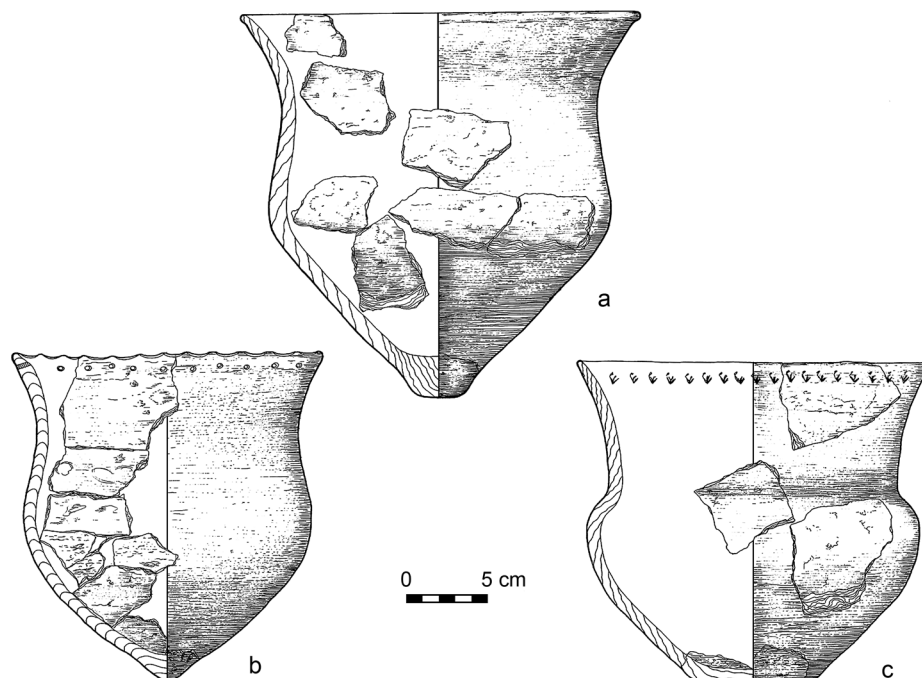
Fig. 9. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the older phase A2. Pottery
a-b – storage pots.

Drawing T. Galiński

zrekonstruowanych naczyń: wysokość 27–36 cm, średnice otworu 25–29 cm (ryc. 9a; 10a); d – naczynia tulipanowate bez wyodrębnionej szyjki, z wychylonym na zewnątrz wylewem, o bardzo ostrym załamie brzuśca i krótkim spiczastym dnie – konicznym lub stempelkowym. Największa wydętość brzuśca znajduje się poniżej połowy wysokości naczynia. Wytwarzane były techniką „U” i „N”; grubościennie (0,7–1,4 cm). Zrekonstruowane naczynia mają wysokość 26–35 cm i średnice otworu 23–26 cm (ryc. 9b); e – naczynia tulipanowate o lekko esowatych ściankach, z krótką, wyodrębnioną i mocno wychyloną szyjką oraz o bardzo krótkim, spiczastym dnie. Największa wydętość brzuśca znajduje się mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Robiono je techniką „U” i „N”; grubościennie (0,7–1,2 cm). Zrekonstruowane naczynia mają wymiary: wysokość 23–25 cm, średnice otworu: 18–22 cm (ryc. 10b).

Ponadto wśród naczyń fazy starszej (A2) znajdują się wspomniane już cienkościennie (0,5–0,7 cm) czarki wykonywane techniką „N” (ryc. 8d) oraz naczynia wanienkowate, tzw. lampy, modelowane z jednego kawałka gliny tzw. metodą placzków (ryc. 8c). Naczynia te miały długość do 16 cm, wysokość w granicach 4–6 cm i szerokość 6–8 cm.

Zdobnictwo występuje tylko na naczyniach zasobowych i sprowadza się do karbowania krawędzi wylewu lub wykonywania faliście biegnącego rzędu otworków, albo tylko dołków tuż pod krawędzią naczynia. Bardzo często spotyka się kombinację tych wątków zdobniczych. Wyjątkiem jest naczynie z ornamentem w postaci

Ryc. 10. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy starszej A2 (b) i fazy młodszej B (a, c).
Ceramika
a-c – naczynia zasobowe.

Rys. T. Galiński

Fig. 10. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the older A2 (b) and the younger B phases (a, c).
Pottery
a-c – storage pots.

Drawing T. Galiński

rzędu okrągłych, stykających się dołków biegnących dookoła naczynia na wysokości brzuśca (ryc. 9b).

Oddzielnego omówienia wymaga ceramika III grupy technologicznej (T. Galiński 1992b, s. 65). Na stanowiskach w Tanowie znalazło się zaledwie kilkanaście fragmentów i wszystkie wystąpiły na stanowisku nr 3, w wykopie V/1989/92, w skupieniu reprezentującym najstarszą fazę osadnictwa protoneolitycznego (fazę A1). Ceramika ta jest wykonana techniką „U” i charakteryzuje się bardzo dobrym wypałem – jest niezwykle twarda, mocna, a wałki są silnie spojone. Powierzchnie zewnętrzne mają zabarwienie ciemnowiśniowe lub wiśniowo-brązowe i są mocno wyswiecone. Wydobyte fragmenty pochodzą z kilku dużych grubościennych naczyń zasobowych. Niestety, wśród odnalezionych ułamków nie ma fragmentów zdobionych, wylewów, ani części przydennych i den. W związku z tym, wiele cech naczyń wytwarzanych tą techniką pozostaje nieznana. Wiadomo, że były to naczynia esowato profilowane z wychyloną na zewnątrz szyjką, o wymiarach zbliżonych do grubościennej ceramiki zasobowej grup I–II.

5. ZESPOŁY FAZY MŁODSZEJ (B), TZW. WCZESNOPUCHAROWEJ

Faza młodsza osadnictwa reprezentowana jest przez materiały z wykopu II/1982/85 na stanowisku Tanowo 2, z wykopu I/1995 na stanowisku Tanowo 4, oraz z wykopów VI/1990, XI/2002, XVI/1999–2000 i XIX/2002 na stanowisku Tanowo 3. Szczególnie bogatych znalezisk dostarczyły badania w północno-zachodniej części wału morenowego, w bezpośrednim sąsiedztwie zakola rzeki Gunicy (wykopy XVI i XIX).

5.1. PRZEMYSŁ KRZEMIENNY

Produkcja wiórów oparta była na eksploatacji głównie dużych, dość regularnych rdzeni jednopiętowych klockowatych i płaskich, rzadziej stożkowatych, oraz rdzeni dwupiętowych współnoodłupniowych. W materiałach występują ponadto stosunkowo liczne formy nieregularne, zwłaszcza ze zmianą orientacji, będące konsekwencją dokonywania różnych przeróbek rdzeni. Często stosowana była pełna lub tylko częściowa zaprawa przygotowawcza pięć, boków i tyłów – głównie w postaci zaprawy grzebieniowej jednostronnej. Analogicznie jak w zespołach starszych, wióry odbijane były techniką naciskową. Na stanowisku Tanowo 3 znalazły się śladowe ilości odłupków łuszczeniowych oraz kilka łuszczeni jedno- i dwubiegunowych. Nie można jednak wykluczyć, że okazy te pochodzą z licznych na terenie wału zespołów późnomezolitycznych.

W porównaniu z inwentarzami fazy starszej, w produkcji półsurowca daje się zauważyć wyraźną tendencję do wytwarzania większych i masywniejszych wiórów. Przeważają okazy średnie o długości do 8 cm i szerokości 1,3–1,7 cm, sporo jest wiórów szerokich. Wśród tych ostatnich zdarzają się okazy mierzące 10 cm długości, bardzo szerokie: 2,5–3 cm, i grube: 0,8–1 cm. Niezależnie od parametrów wióry są dość regularne, o krawędziach prostych lub lekko falistych i postrzępionych, w przekroju minimalnie podgięte mniej więcej w części środkowej lub w 1/3 długości wióra licząc od piętki, smukłe i krępawe. Nadal występują charakterystyczne wióry wąskie o szerokości 0,9–1,2 cm, wysokości 0,4–0,6 cm, w przekroju poprzecznym trapezowate i trójkątne, choć są one tu dość rzadkie. Podstawowe narzędzia, do jakich zaliczają się zbrojniki trapezowate, były wykonywane przede wszystkim z wiórów średnich o szerokości 1,3–1,6 cm. Do produkcji narzędzi wykorzystywano też odłupki, zwłaszcza okazy duże, masywne, a także kawałki rozbitych kongrekcji.

Skład typologiczny grupy narzędziowej pozostaje w zasadzie niezmienny. Obok najliczniej reprezentowanych zbrojników trapezowatych występują: a – drapacze: typowe są okazy smukłe i krępe o drapiskach w różnym stopniu zakolonych i bokach surowych lub łuskanych, sporządzane ze średnich i szerokich wiórów oraz średnich, wysokich odłupków (ryc. 6a-b); b – półtylczaki skośne i poprzeczne: bogata morfologicznie grupa, w tym znane okazy o półtylcach skośnych i poprzecznych z retuszem boków (ryc. 6c-f, k), także o półtylcach wgiętych (ryc. 6d, e); c – pazury i przekłuwacze: głównie formy wiórowe z wydzielonym żądłem (ryc. 6h, j) i charakterystyczne okazy o łuskaniu dookolnym (ryc. 6i).

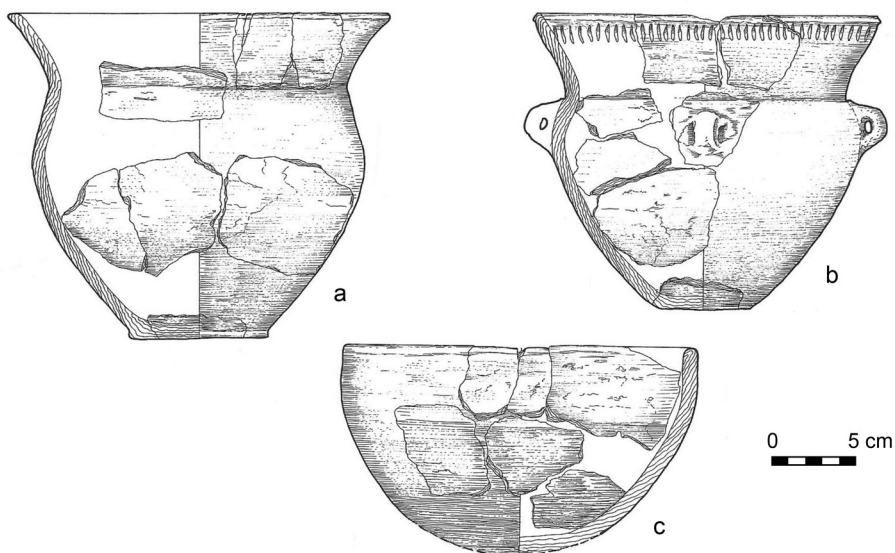
Towarzyszą im mniej liczne: d – wiórowce: jednoboczne o stromym, wysokim i dość nierównym łuskaniu krawędzi (ryc. 6g); e – zgrzebła: charakterystyczne formy jednoboczne i boczno-poprzeczne o krawędziach zębatych, wykonywane z masywnych, grubych odłupków i fragmentów konkrecji; f – skrobacze: małe, średnie i duże o kształtach wielorakich, w tym masywne skrobacze płaszczowate z półstromym i płaskim retuszem boków zachodzącym głęboko na powierzchnię; g – ciosaki: głównie odłupkowe o kształcie trapezowatym; h – piki – rdzeniowe o przekroju owalnym i czworokątnym. Ponadto w zespołach fazy młodszej zanotowano obecność nieznanymi wcześniej form, takich jak: i – ciosak trapezowaty z gładzonym obustronnie ostrzem (T. Galiński 2005, ryc. 4); j – siekierka kamienna z gładzonym obustronnie ostrzem, typu Limhamn (T. Galiński 1992b, ryc. 27a).

W grupie zbrojników trapezowatych obserwuje się dość istotne zmiany, które dotyczą przede wszystkim ich charakteru technologiczno-stylistycznego, mniej zaś typologii. Narzędzia te wykonywane były w ogromnej większości z wiórów średnich o szerokości 1,3–1,6 cm (około 58%) i z wiórów szerokich, mierzących 1,7–2,1 cm (około 22%), a tylko w niewielkim stopniu z wiórów wąskich o szerokości 1,0–1,2 cm – około 20%. Trapezy są generalnie duże i masywne, mają wysoki, stromy i półstromy, gruby retusz półtylców (ryc. 7a-v). Pod względem typologicznym prezentują 5 różnych kategorii. Są to: trapezy zwykłe krótkie, krępe i smukłe – kat. 81–83 (ryc. 7a-l, p-r, t-u), trapezy krępe i krótkie o bokach wgiętych – kat. 75 (ryc. 7m-o, v), oraz dość oryginalne trapezy bardzo duże i szerokie, dotąd nieklasyfikowane (ryc. 7s). Okazy takie spotyka się także na niektórych stanowiskach północnoniemieckich związanych, jak się wydaje, z tzw. fazą Rosenhof (np. S. Harz 1995, ryc. 31:l; tenże [2004] 2005, ryc. 6:l0). Podobnie jak w zespołach starszych, zdecydowanie przeważają trapezy krępe (około 60%) przed krótkimi (około 19%) i trapezami o bokach wgiętych (około 14%). Pozostałe kategorie są stosunkowo nieliczne; ich udział wynosi 1–5%. W niektórych inwentarzach występują pojedyncze okazy zbrojników półtylcowych wykonywanych z wąskich i średnich wiórów o długim, silnie skośnym półtylcu. Ponadto z jednego ze skupień pochodzi pojedynczy okaz grocika z płaskim łuskaniem zachodzącym głęboko na powierzchnię, typu „feuille de gui” (ryc. 7w).

5.2. CERAMIKA

W materiałach nadal występuje ceramika grubościenna wykonywana technikami „U” i „N”, której udział jest jednak stosunkowo niewielki i wynosi około 25%. Dominuje ceramika wyrabiana techniką wczesnoneolityczną „NN”, która reprezentowana jest głównie przez grupę technologiczną VII, w mniejszym stopniu przez grupy V, VI i VIII (T. Galiński 1992b, s. 70–71, 78–79). Ceramika grupy VII jest zarówno grubościenna (0,7–1,1 cm), jak i cienkościenna (0,5–0,7 cm), stosunkowo dobrze wyrobiona, dobrze wypalona – jest twarda, mocna. Podobne cechy ma ceramika grup V i VI, która jest głównie cienkościenna. Natomiast ceramika grupy VIII jest bardzo słabo wypalona, miękka i krucha.

Wyrabiane były naczynia zasobowe o spiczastych dnach – konicznych lub bardzo wąskich (ryc. 10a), duże i średnie puchary esowato profilowane z wychyloną

Ryc. 11. Tanowo, stan. 3, skupienia protoneolityczne fazy młodszej B. Ceramika
a-b – naczynia zasobowe; c – czarka.

Rys. T. Galiński

Fig. 11. Tanowo, site 3, Protoneolithic campsites from the younger phase B. Pottery
a-b – storage pots; c – cup.

Drawing T. Galiński

na zewnątrz długą lub krótką szyjką przechodzącą w mniej lub bardziej wypukły brzusec i płaskie dno (ryc. 10c; 11a-b), bliżej nieokreślone amfory o półkulistych dnach i wąskich, okrągłych w przekroju uchach pod szyjką; dość duże czarki o półkulistych dnach w formie wycinka kuli (ryc. 11c); oraz małe, kilkucentymetrowej wysokości, cienkościenne pucharki i podobne czarki lub kubki. Ponadto dalej występują naczynia wanienkowate, tzw. lampy.

Ornamentyka znajduje się na krawędziach wylewu, na szyjkach oraz na brzuscach naczyń. Wyróżniono następujące motywy zdobnicze: a – karby głębokie, faliste, podwójne, umieszczone na zewnętrznej i wewnętrznej krawędzi wylewu; b – karby głębokie owalne i okrągłe oraz rząd krótkich, soczewkowatych słupków pochyłonych w prawo, biegnący tuż poniżej krawędzi wylewu; c – rząd słupków o kształtach soczewkowatych, długich lub krótkich pochyłonych w prawo, biegnących tuż poniżej krawędzi wylewu; d – rząd słupków mniej więcej prostokątnych, krótkich, ustawionych prosto, biegnących jw.; e – rząd trój- i czterozębnych odcisków biegnących jw.; f – listwa plastyczna (żeberko) położona tuż pod krawędzią wylewu; g – pojedyncze guzki umieszczone na brzuciu naczynia; h – rząd okrągłych, prostokątnych lub trójkątnych dołków umieszczonych na listwie plastycznej biegnącej wokół naczynia na wysokości brzucha; i – rząd owalnych dołków przedzielonych wąskimi wybrzuszeniami biegnącymi tuż pod skrajem brzucha.

Motyw „b” wystąpił wyłącznie na ceramice cienkościennej pochodzącej z małych pucharków. Także różne formy ornamentów plastycznych występujących na brzuścach naczyń wiążą się głównie z ceramiką cienkościenną (grupy V–VI).

Naczynia pucharowe wykonywane techniką wczesnoneolityczną (grupa VII) są zdobione ornamentem przede wszystkim w postaci rzędu słupków i rzędu trój- i czterozębnych odcisków biegnących tuż poniżej krawędzi wylewu. Ponadto, zdobnictwo składa się z listew plastycznych oraz walcowatego guzka umieszczonego na największej wydętości brzuśca naczynia. Część pucharów nie ma żadnej dekoracji. Wyjątkowym znaleziskiem jest fragment „zdobionego” dna naczynia. Są to wyryte dwie krzyżujące się pod ostrym kątem krótkie, dość szerokie kreski. Wśród charakterystycznych ułamków ceramiki znalazł się jeden niewielki fragment brzuśca zdobiony trudnym do określenia ornamentem dołkowym. Ceramika ta wykonana została techniką wczesnoneolityczną „NN” i jest zbliżona do grupy VI.

6. PODSTAWY GOSPODARCZE, OBOZOWISKA, KULTURA DUCHOWA

Podstawą gospodarki mieszkańców wszystkich badanych obozowisk protoneolitycznych na stanowiskach w Tanowie było łowiectwo. Lista zwierząt i ryb, które były przedmiotem polowań, jest stosunkowo długa i adekwatna do składu leśnej i wodnej fauny ze schyłku okresu atlantyckiego na tym obszarze. Wśród wydobytych na stanowiskach kości zwierząt udało się rozpoznać szczątki 15 gatunków: tur (*Bos primigenius*), jeleń (*Cervus elaphus*), sarna (*Capreolus capreolus*), dzik (*Sus scrofa scrofa*), bóbr (*Castor fiber*), borsuk (*Meles meles*), kuna (*Martes martes*), wilk (*Canis lupus*), żółw błotny (*Emys orbicularis*), węgorz (*Anquilla anquilla*), szczupak (*Esox lucius*), lin (*Tinca tinca*), płoć (*Rutilus rutilus*), okoń (*Perca fluviatilis*), małże (*Anodonta piscinalis*; *Anodonta cygnea*). Najliczniej reprezentowane są szczątki tura i dzika. We wszystkich obozowiskach notowano obecność fragmentów skorupy żółwia błotnego.

Łowiectwo miało charakter traperski i odbywało się w pojedynkę lub w małych grupach złożonych z kilku myśliwych. Opierało się na wykorzystywaniu łuku, gdzie rolę grotów strzał pełniły powszechne na stanowiskach zbrojniki trapezowate, oraz harpunów rogowych i kościanych wykonywanych głównie z poroża sarny i jelenia (np. znalezisko harpuna z Odry koło Polic), jako podstawowej broni myśliwskiej. Mięso i skóry upolowanych zwierząt przechowywane były w specjalnie w tym celu budowanych ziemiankach. Na stanowisku Tanowo 3 odkryto kilka takich obiektów, m.in. w wykopie XVI/1999–00. Jama w zarysie owalna, o wymiarach 3,1 × 2 m, zagłębiona była na głębokość 95 cm od powierzchni wykopu. W wypełniku, obok bardzo licznych ułamków naczyń glinianych, wyrobów krzmiennych i fragmentów kości zwierzęcych, zalegały przepalone fragmenty drewnianych żerdzi – pozostałości zapadniętej do środka konstrukcji naziemnej obiektu.

Fragmenty żerdzi, nieco gorzej zachowane, wystąpiły także w innej półziemiance, jaką odsłonięto w obrębie skupienia osadniczego w wykopie II/1988. Była

ona mniejsza i miała wymiary: $2,6 \times 2,2$ m. Na tej podstawie wiadomo, że ziemianki zabudowywane były konstrukcją dachową w formie szafasu albo, w przypadku mniejszych obiektów tego typu, tylko w postaci poziomego przykrycia składającego się z grubszych żerdzi i gałęzi, jak w łowieckich paściach.

Podobną konstrukcję naziemną miały też obiekty mieszkalne, na co wskazują pozostałości takich budowli odsłonięte w obrębie kilku skupień osadniczych na stanowisku Tanowo 3, m.in. w wykopach V/1989/92 i X/1993–94. Obiekt odsłonięty w wykopie V/1989/92 zbudowany był na planie wydłużonego „rombu” – co musiało mieć określone znaczenie konstrukcyjne, był nieznacznie zagłębiony w podłoże – na około 0,5 m, i miał wymiary $6,5 \times 3,5$ m. Wewnątrz znajdowało się palenisko i dwie niewielkie, obok siebie usytuowane jamy o charakterze zasobowym lub będące pozostałością urządzeń gospodarskich. Kolejne palenisko położone było w sąsiedztwie na zewnątrz obiektu. Jak obliczono, budowla mogła być zamieszkiwana przez rodzinę liczącą nawet 8 osób. Innego typu był obiekt mieszkalny odsłonięty w wykopie X/1993–94. Wystąpiły tam pozostałości w postaci płytkiej jamy i luźno rozłożonego bruku kamiennego na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach $5,5 \times 3,5$ m. Była to konstrukcja typowo naziemna, zbudowana prawdopodobnie ze skór i żerdzi, której ściany przy podstawie szczelnie obłożono kamieniami polnymi. Palenisko i kilka jam o charakterze gospodarczym z licznymi fragmentami naczyń ceramicznych i resztkami kości zwierzęcych położone były na zewnątrz budowli.

W zależności od pory roku paleniska umieszczano wewnątrz obiektu mieszkalnego lub na zewnątrz. Niezależnie od tego, obok większości z nich spotyka się stosy przepalonych i pokruszonych kamieni, które stanowią pozostałości urządzeń gospodarskich służących do gotowania. Technika ta opisana została na przykładzie takich samych znalezisk mezolitycznych (T. Galiński 1992a, s. 171; tenże 2002, s. 326). Różnica w stosunku do tych ostatnich polega jedynie na tym, że funkcje skórzanych pojemników przejęły tutaj ceramiczne naczynia zasobowe o spiczastych dnach.

W bezpośrednim sąsiedztwie opisanej wyżej ziemianki, w wykopie XVI/1999–2000 wystąpiły specjalne obiekty, które mają bezpośredni związek z wierzeniami i obrzędowością praktykowaną przez mieszkańców obozowiska. Znajdowały się tam trzy w równych odległościach od siebie położone jamki wypełnione drobnymi otoczkami rzecznyymi. Były otoczone od zewnątrz wianuszkami ułożonymi z innych otoczków, a wszystkie były obficie obsypane ochrą. Grudki tego minerału położone były również pomiędzy kamieniami zalegającymi na dnie ziemianki. Podobne znalezisko zanotowano w obrębie skupienia w wykopie II/1988. Wystąpiła tam sporej wielkości jama zawierająca w części spągowej dużo drobnych otoczków i bryłek krzemienia obsypanych ochrą. Grudki ochry znalezione zostały także w sąsiedztwie obiektu mieszkalnego odsłoniętego w wykopie V/1989/92 i w obrębie obiektu mieszkalnego w wykopie X/1993–94, a także w ziemiance w wykopie II/1988, oraz w kilku mniejszych jamach zasobowych.

Odkrycia te, a zwłaszcza unikatowe znalezisko z wykopu XVI/1999–2000, stanowią bezpośrednią przesłankę wskazującą na symboliczny charakter kultury duchowej grup protoneolitycznych, tak typowy dla wszystkich wczesnoholoceńskich społeczności łowiecko-zbierackich.

7. GENEZA I ROZWÓJ PROTONEOLITU TANOWSKIEGO

Badając genezę zespołów protoneolitycznych w strefie ujścia Odry, jesteśmy w tej korzystnej sytuacji, że na terenie rozległego wału polodowcowego w Tanowie występują nie tylko stanowiska tej kultury, ale również bardzo bogate ślady bezpośrednio poprzedzającego ją osadnictwa mezolitycznego. Prześledzenie zatem obrazu wytwórczości narzędziowej i przedmiotowej oraz charakteru osadnictwa zespołów późno- i końcowomezolitycznych oraz zespołów protoneolitycznych pozwala nam określać i ocenić wzajemne relacje kulturowe tych dwóch tradycji.

Od połowy okresu atlantyckiego, tj. około 7000 BP, na terenie stanowisk w Tanowie występowały zespoły duwensejskie kontynuujące miejscowe osadnictwo wczesnomezolityczne oraz zespoły maglemoskie, których wytwórcy przybyli na Pomorze w okresie borealnym. W wyniku zetknięcia się przedstawicieli tych dwóch różnych tradycji (bez względu na to, jaki był tego charakter) w wytwórczości krzemieniarskiej obu ugrupowań dokonały się zmiany, które upodobniły je do tego stopnia, że od około 6500 BP możemy mówić o obecności względnie jednolitych taksonomicznie zespołów postduwensejsko-postmaglemoskich. Zespoły te reprezentują ostatni etap rozwoju mezolitu na tym terenie.

Przemysł krzemienisty zespołów późno- i końcowomezolitycznych oparty był na eksploatacji średnich wiórów i odłupków przeznaczonych do wyrobu takich narzędzi, jak drapacze, półtylczaki, skrobacze i ryłce, oraz na szerokim zastosowaniu wiórków zbrojnikowych. Te ostatnie reprezentowane są przez szerokie (0,6–0,8 cm) wiórki typu Svaerdborg (styl C-1) oraz zdecydowanie liczniejsze wiórki wąskie o szerokości 0,4–0,6 cm, typu Jezierzycze (styl C-2). Pod względem typologicznym (T. Galiński 2002, s. 20–36) grupa zbrojników reprezentowana jest głównie przez tylczaki łukowe, drobne tylczaki pełnołukowe, wiórowe i wiórkowe półtylczaki trapezowato zdwojone – niektóre, bardziej asymetryczne, przypominają zbrojniki Nowy Młyn, trójkąty łukowe oraz smukłe i smukławe, na ogół drobne trójkąty nierównoboczne rozwartokątne o małym boku długim. W grupie licznych zbrojników trapezowatych wykonywanych głównie z wiórow wąskich i średnich o szerokości 0,9–1,4 cm, z modą 1,0–1,2 cm, dość regularnych, obecne są głównie zwykłe trapezy krępe i smukłe (kat. 82–83), rzadziej trapezy krótkie (kat. 81) i ostrza typu Vielle (kat. 69).

W niektórych zespołach końcowomezolitycznych obserwujemy jeszcze większą redukcję eksploatacji wiórków zbrojnikowych na rzecz wąskich i średnich wiórow (styl D), a w konsekwencji zdecydowaną dominację trapezów. Zbrojniki w postaci tylczaków, półtylczaków i trójkątów występują w ilościach śladowych i są to głównie wąskie trójkąty nierównoboczne. Natomiast trapezy reprezentują formy analogiczne – dominują trapezy krępe, przy niewielkim udziale trapezów smukłych i krótkich. Należy podkreślić, że inwentarze z licznymi elementami stylu wiórkowego (C) oraz inwentarze z dominującym stylem wiórowym (D) w produkcji zbrojników mogły występować obok siebie do końca występowania kultury mezolitycznej.

Datowanie osadnictwa zespołów późno- i końcowomezolitycznych na stanowiskach w Tanowie zostało określone na podstawie danych hydrostratygraficznych i oznaczeń radiowęglowych ^{14}C na około 6100/5900 BP. Najstarszym zespołem

protoneolitycznym w kompleksie stanowisk w Tanowie jest skupienie w wykopie V/1989/92. Świadczy o tym nie tylko oznaczenie radiowęglowe ^{14}C i hydrostratygrafia, ale także charakter ceramiki, a ściślej rzecz biorąc obecność tylko w tym skupieniu osadniczym ceramiki III grupy technologicznej. Jak wiadomo, odróżnia się ona zdecydowanie od typowej dla zespołów fazy najstarszej A1 i fazy starszej A2 ceramiki grubościennej I i II grupy technologicznej. Ceramika grupy III jest wyjątkowo twarda i mocna, o silnie spojonych wałkach, dobrze wypalona. Charakteryzuje się generalnie nieporównywalnie wyższym poziomem wykonania i nie może ulegać wątpliwości, że powstała w innym środowisku kulturowym. Niewielka liczba ułamków takich naczyń w zbiorze skupienia w wykopie V/1989/92 – znalazło się tam zaledwie kilkanaście fragmentów – oraz brak takiej ceramiki poza tym skupieniem wzmacnia przekonanie, że została ona przyniesiona na teren stanowiska przez pierwszych osadników kultury protoneolitycznej. Trudno jest też oprzeć się wrażeniu, że była ona niedoścignionym wzorem przy wyrobie ceramiki w zespołach młodszych. Nasuwa się więc pytanie o pochodzenie najstarszej ceramiki w Tanowie.

Kwestia pochodzenia naczyń glinianych w zespołach protoneolitycznych Europy zachodniej dyskutowana jest od dawna. Najpierw dotyczyła ona głównie najwcześniej rozpoznanych zespołów tzw. kultury Ellerbek w Schlezwiku-Holsztynie, kultury Ertebølle na terenie Danii i południowej Szwecji oraz kultury Roucadour w południowo-zachodniej Francji (np. H. Schwabedissen [1966] 1967; 1979; 1981; C.J. Becker 1954; J. Troels-Smith 1953; C.A. Althin 1954; J. Arnal [1966] 1967), a następnie zespołów protoneolitycznych odkrywanych w Holandii (J.P. de Rover 1979; T.D. Price 1981) i w Polsce (D. Jankowska 1990; T. Galiński [1987] 1990; [1991] 1992; 1992b). Ostatnio problem ten podnoszony jest zwłaszcza w literaturze holenderskiej i belgijskiej w związku z nowymi badaniami tamtejszych zespołów protoneolitycznych – tzw. kultur Swifterbant i La Hoguette-Limburg (J.P. de Rover 2004; F. Crombe, Y. Perdaen, J. Sergeant, J.P. Van Roeyen, M. Van Strydonck 2002; F. Crombe 2009). Badacze są na ogół zgodni, że idea wytwarzania naczyń z gliny została zapożyczona od neolitycznych społeczności kolonizujących kontynent europejski z kierunku Bliskiego Wschodu i północnej Afryki. Problem pojawia się przy próbie wskazania konkretnej kultury, w której występowałyby jej pierwowzory, oraz określenia, w jakim stopniu ceramika ta została zmodyfikowana przez lokalne społeczności mezolityczne i przystosowana do warunków gospodarki łowiecko-zbierackiej. Obecny poziom studiów nad ceramiką protoneolityczną pozwala jednoznacznie stwierdzić, że była ona wytwarzana według odmiennych reguł, nie spotykanych w żadnej z miejscowych rolniczych kultur wczesnoneolitycznych. Najnowsze badania nad tym zagadnieniem, wsparte także szczegółowymi studiami nad przemysłami krzemienymi zespołów końcowomezolitycznych i protoneolitycznych (np. N. Valdeyron 2000; G. Marchand, C. Manen 2006; G. Marchand 2003; 2007), potwierdzają od dawna lansowaną przez niektórych autorów tezę o generalnie zachodniośródnomorsko-dordońskim pochodzeniu wzorców ceramiki protoneolitycznej w zachodniej Europie (np. J.P. de Rover 1979; T. Galiński [1987] 1990). Według J.P. de Rover, która niedawno opublikowała wyniki swoich wieloletnich, szczegółowych studiów nad bogatymi materiałami ceramiki protoneolitycznej ze stanowisk w Swifterbant (Flevoland),

najstarsza ceramika tej kultury wykazuje bezpośrednio nawiązania do stanowisk francuskiego roucadourien, którego ceramika była z kolei inspirowana wyrobami typu cardium w strefie litoralnej (J.P. de Rover 2004, s.163).

Porównując przemysł krzemienisty najstarszych zespołów protoneolitycznych (fazy A1) i zespołów późno- i końcowomezolitycznych na stanowiskach w Tanowie, zauważamy, że nie ma pomiędzy nimi kontynuacji. Wyraźnie widoczne jest to w grupie zbrojników. Pomijając już odmienny charakter technologiczno-stylistyczny półsurowca, z jakiego były wykonywane, to w najstarszych zespołach protoneolitycznych obecne są kategorie zbrojników trapezowatych w ogóle nieznanne w mezolicie tanowskim, i generalnie na stanowiskach późno- i końcowomezolitycznych występujących w tej części Niżu Europejskiego. Chodzi przede wszystkim o bardzo charakterystyczne trapezy o bokach silnie skośnych prostych – kat. 71, i takie same trapezy, lecz o bokach wgiętych – kat. 74. Najbliżej położone stanowiska z trapezami tego typu położone są na terenie zachodnich Niemiec, w Holandii, Belgii i we Francji, i wiążą się z późno- i końcowomezolitycznymi grupami beurońsko-tardenuaskimi i sowterskimi (T. Galiński 2002).

Biorąc pod uwagę wszystkie charakterystyczne elementy składowe najstarszych zespołów protoneolitycznych z Tanowa, tj. ceramikę (grupy III), styl technologiczno-typologiczny półsurowca zbrojnikowego (styl Montbani) oraz charakter typologiczny zbrojników (kat. 71 i 74) i innych form narzędziowych, to ich genezy należy doszukiwać się w środowisku kulturowym końcowego mezolitu i protoneolitu strefy nadmorskiej zachodniej Francji, w obrębie tradycji końcowosowterskiej tzw. tévicienu oraz tradycji roucadourskiej (ryc. 1). Tylko w tym środowisku (np. Hoëdic – J.G. Rozoy 1978) odnajdujemy wszystkie te właściwości stylistyczne, technologiczne i typologiczne narzędzi – w tym niezwykle oryginalne trapezy o stykających się retuszowanych bokach – przypadek trapezów o bokach silnie skośnych (ryc. 3l), czy nie mniej charakterystyczne i nieznanne w mezolicie środkowoeuropejskim duże masywne drapacze i zgrzebła zębate (ryc. 4b).

Na marginesie należy dodać, że wymienione wyżej formy trapezów nie są znane, jak dotąd, z żadnego innego poza Tanowem stanowiska protoneolitycznego w zachodniej strefie Bałtyku. Trudno ocenić taki stan rzeczy: czy jest to wynik całkowicie odmiennych uwarunkowań kulturowych stanowisk występujących na Pomorzu, czy tylko kwestia badań i sposobu publikacji źródeł.

Najnowsze datowania (AMS) głównych stanowisk tévicienu – Hoëdic i Téviec, położonych na wybrzeżu Bretanii zamykają się w granicach 7165 ± 60 BP – 5080 ± 55 BP, ze wskazaniem na przedział czasowy zawarty pomiędzy 6740 ± 60 BP a 6000 ± 60 BP (R.J. Schulting 1999). Zespoły te są zatem współczesne osadnictwu zespołów późno- i końcowomezolitycznych oraz zespołów protoneolitycznych na stanowiskach w Tanowie. Również ceramika typu roucadourskiego (np. J. Arnal [1966] 1967) jest pod względem technologicznym najbliższa ceramice grupy III z Tanowa. Datowanie tego typu ceramiki na stanowisku Swifterbant w Holandii wynosi około 6050–5850 BP (J.P. de Rover 2004, s. 136).

Przewaga gospodarki łowiecko-zbierackiej, której podporządkowana była przecież wytwórczość narzędziowa i przedmiotowa, oraz związany z tym sposób bytowania

grup wczesnoneolitycznych w strefie litoralnej północno-zachodniej części M. Śródziemnego w sposób naturalny predysponowały je do kontaktów kulturowych z miejscowymi społecznościami epipaleolitycznymi i mezolitycznymi. Wydaje się zatem zrozumiałe, że przepływ informacji kulturowej był tam łatwiejszy. Ważnym elementem życia społecznego sprzyjającym transmisji była też, wydaje się, taka sama lub bardzo zbliżona kultura duchowa grup mezolitycznych i protoneolitycznych (wierzenia i praktyki obrzędowe). Podobne zjawisko kulturowe obserwujemy pod koniec okresu atlantyckiego w środkowo-wschodniej części kontynentu europejskiego, w strefie nadczarnomorsko-wschodniobałtyckiej (T. Galiński [1991] 1992).

Do najstarszej fazy A1 osadnictwa protoneolitycznego należy też relatywnie najgorsza pod względem technologicznym ceramika na stanowiskach w Tanowie (formalnie zaliczana do grupy I). Jest ona wykonywana wyłącznie techniką „U”, charakteryzuje się grubą domieszką tłucznia granitowego i bardzo słabym wypaleciem. Powierzchnie naczyń wygładzone są palcem lub przecierane wiechciem trawy. Ceramika jest mięka, krucha, pęka przy niewielkim nacisku. Takie właściwości technologiczne mają najstarsze znane formy naczyń glinianych (ryc. 8 a-b). Ceramikę tę należy postrzegać jako wyrób pierwszych miejscowych garncarzy wywodzących się z ludności mezolitycznej.

Około 5800 BP zespoły protoneolityczne na stanowiskach w Tanowie tracą swój pierwotny obraz technologiczno-typologiczny, a osadnictwo zyskuje charakter silnie osadzony w miejscowych tradycjach mezolitycznych. Zespoły fazy A2 (około 5800–5300 BP) charakteryzują się przemysłem krzemieniowym będącym kontynuacją krzemieniarstwa zespołów końcowomezolitycznych. Jest to wyraźnie widoczne zarówno w charakterze technologiczno-stylistycznym produkowanych wiórow, jak i form zbrojników trapezowatych. Ceramika natomiast wykonywana technikami „U” i „N” jest znacznie gorszej jakości od szczególnej ceramiki grupy III, ale i dużo lepsza od wspomnianej wyżej złej ceramiki zaliczanej formalnie do grupy I (jest to głównie ceramika grupy II). Pod koniec tej fazy pojawia się ceramika wykonywana techniką wczesnoneolityczną „NN” i prawdopodobnie naczynia (garnki) płaskodenne.

Około 5300/5200 BP rozpoczyna się najmłodsza faza osadnictwa protoneolitycznego. W zakresie produkcji krzemieniarskiej obserwuje się standaryzację produkcji szerokich, regularnych wiórow, a w grupie zbrojników trapezowatych popularne stają się trapezy krępe i krótkie o bokach wgiętych, powszechnie nazywane w literaturze „tvaerpilami” (ryc. 7m-o, v). Notuje się obecność narzędzi krzemiennych i kamiennych gładzonych. Wśród naczyń glinianych panują płaskodenne puchary wykonywane wczesnoneolityczną techniką „NN” (ryc. 11a-b). Ten okres zasiedlenia stanowisk w Tanowie, którego koniec określamy na około 5000 BP, kończy ostatecznie występowanie osadnictwa protoneolitycznego na tym terenie.

8. PODSUMOWANIE

Paleohistoria osadnictwa protoneolitycznego na stanowiskach w Tanowie: a – około 6000/5900 BP – pojawienie się najstarszych zespołów o obcych tradycjach wytwórczych (narzędzia krzemienne, ceramika), wywodzących się ze środowiska

kulturowego zachodniej strefy śródziemnomorsko-atlantyckiej; b – około 5800 BP zespoły protoneolityczne upodobią się w zakresie wytwórczości krzemieniarskiej do miejscowych zespołów późno- i końcowomezolitycznych. Oznacza to upowszechnienie się nowego systemu kulturowego na tym obszarze. Rozpoczyna się klasyczny okres rozwoju osadnictwa protoneolitycznego; c – około 5300 BP rozpoczyna się schyłek osadnictwa protoneolitycznego. Okres ten charakteryzuje się powszechnym stosowaniem wczesnoneolitycznej techniki wyrobu naczyń. Wśród form dominują płaskodenne puchary; d – około 5000 BP osadnictwo protoneolityczne zanika. Zespoły te wchodzi w skład systemu gospodarczo-kulturowego tzw. kultury pucharów lejkwatych.

Słowa kluczowe: protoneolit, okres atlantycki, przemysł krzemienisty, ceramika

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

„MZP” – „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin.

Literatura

- Althin C. A.
1954 *The Chronology of the Stone Age settlement of Scania, Sweden*, t. I, *The Mesolithic settlement*, Lund.
- Andersen S. H.
[1973–1974] 1975 *Ringkloster, en jysk indlandsboplads med Ertebøllekultur*, „Kuml”, s. 11–108.
- Arnal J.
[1966] 1967 *Influences et changes commerciaux entre le Nord de l'Europe et le littoral méditerranéen français*, „Palaeohistoria”, t. 12, s. 1–10.
- Becker C. J.
1954 *Die mittel-neolithischen Kulturen in Südsandinavien*, „Acta Archaeologica”, t. 25, s. 49–145.
- Brøndsted J.
1960 *Nordische Vorzeit, t. I, Steinzeit in Dänemark*, Neumünster.
- Clark J. G. D.
1936 *The Mesolithic settlement of northern Europe*, Cambridge.
- Coulonges L.
1935 *Les gisements préhistoriques de Sauveterre-la-Lemance (Lot-et-Garonne)*, Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine nr 14, Paris.
- Crombe F.
2009 *Early pottery in hunter-gatherer societies of western Europe*, [w:] *Ceramics before farming. The dispersal of pottery among prehistoric Eurasian hunter-gatherers*, P. Jordan, M. Zvelebil red., London, s. 477–498.
- Crombe F., Perdaen Y., Sergeant J., Roeyen J. P. Van, Strydonck M. Van
2002 *The Mesolithic-Neolithic transition in the sandy lowlands of Belgium: new evidence*, „Antiquity”, t. 76, s. 699–706.
- Czarnecki M.
1970 *Z problematyki badań nad późnoplejstocenyjskimi i wczesnoholocenyjskimi przemysłami Pomorza Zachodniego*, „MZP”, t. 16, s. 31–71.

- 1983 *Początki zasiedlenia w paleolicie i mezolicie (10000–3000 lat p.n.e.)*, [w:] *Dzieje Szczecina*, t. I, *Pradzieje Szczecina*, Warszawa–Poznań, s. 60–101.
- Galiński T.
 [1987] 1990 *Zespoły typu Tanowo. Zachodniopomorski ekwiwalent ugrupowania Ertebølle-Ellebek-Lietzow*, „MZP”, t. 33, s. 7–44.
 [1991] 1992 *Uwagi na temat mezolitu ceramicznego i neolitu strefy leśnej na Niziu polskim*, „Archeologia Polski”, t. 36, z. 1–2, s. 5–71.
 1992a *Mezolit Pomorza, Szczecin*.
 1992b *Obozowiska mezolityczne i protoneolityczne na stanowisku w Tanowie badane w latach 1989–1991*, „MZP”, t. 38, s. 53–120.
 [1994] 1995 *Przemysł krzemienny zespołów końcowomezolitycznych i protoneolitycznych w Europie zachodniej i na Pomorzu*, „MZP”, t. 40, s. 7–74.
 2002 *Spółczesności mezolityczne. Osadnictwo, gospodarka, kultura ludów łowieckich w VIII–IV tysiącleciu p.n.e. na terenie Europy*, Szczecin.
 2005 *Nowe materiały tzw. fazy wczesnopucharowej osadnictwa protoneolitycznego na Pomorzu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 13/14, s. 71–90.
- Gramsch B.
 1966 *Neue Ausgrabungen auf dem spätmesolithischen Siedlungsplatz „Buddelin” bei Lietzow, Kr. Rügen*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 11, s. 179–183.
- Hartz S.
 1995 *Die Steinartefakte des endmesolithischen Fundplatzes Grube – Rosenhof LA 58 (Ostholstein)*, Kiel.
 [2004] 2005 *Aktuelle Forschungen zur Chronologie und Siedlungsweise der Ertebølle- und frühesten Trichterbecherkultur in Schleswig-Holstein*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, t. 52, s. 61–81.
- Ilkiewicz J.
 1989 *From studies on cultures of the 4th millennium BC in the central part of the Polish coastal area*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 36, s. 17–55.
- Jankowska D.
 1990 *Spółczesności strefy południowo-zachodnobałtyckiej w dobie neolityzacji*, Poznań.
- Marchand G.
 2003 *Les niveaux coquilliers du Mésolithique final en Bretagne*, „Préhistoires Méditerranéennes”, t. 12, s. 209–220.
 2007 *Neolithic fragrances: Mesolithic-Neolithic interactions in western France*, „Proceedings of the British Academy”, t. 144, s. 225–242.
- Marchand G., Manen C.
 2006 *Le rôle du Néolithique ancien méditerranéen dans la néolithisation de l’Europe atlantique*, [w:] *Actes des 6e Rencontres Méridionales de Préhistoire Récente, Périgueux 14–16 octobre 2004*, Périgueux, s. 213–232.
- Mathiasen T., Troels-Smith J., Degerbøl M.
 1943 *Stenalderbopladsen i Aamosen*, København.
- Meurers-Balke J., Weninger B.
 1986 *C14-Chronologie der frühen Trichterbecherkultur im norddeutschen Tiefland und in Südsandinavien*, maszynopis przechowywany w Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität w Kolonii.
- Price T. D.
 1981 *Swifterbant. Oost Flevoland, Netherlands; Excavations at the river dune sites, S21 – S24, 1976. Final reports on Swifterbant III*, „Paleohistoria”, t. 23, s. 75–104.
- Roussot-Larroque J.
 1988 *Le cycle Roucadourien et la mise en place des industries lithiques du Néolithique ancien dans le Sud de la France*, „Archaeologia Interregionalis”, t. 9, s. 449–519.
- Rover J. P. de
 1979 *The pottery from Swifterbant – Dutch Ertebølle?*, „Helinium”, t. 19, s. 13–36.

- 2004 *Swifterbant – aardewerk. En analyse van de neolithise nederzettingen bij Swifterbant, 5e millennium voor Christus*, Groningen.
- Rozoy J.-G.
1978 *Les derniers chasseurs. L'Épipaléolithique en France et en Belgique: essai de synthèse*, „Bulletin de la Société archéologique champenoise”, numéro spécial de juin 1978.
- Schulting R. J.
1999 *Nouvelles dates AMS à Téviec et Hoëdic (Quiberon, Morbihan)*, „Bulletin de la Société préhistorique française”, t. 6, nr 2, s. 203–207.
- Schwabedissen H.
[1966] 1967 *Ein horizontierter „Breitkeil” aus Satrup und die mannigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Nordwesten*, „Palaeohistoria”, t. 12, s. 409–468.
1978 *Der Übergang vom Mesolithikum zum Neolithikum in Schleswig-Holstein*, „Führer zu Vor- und Frühgeschichtlichen Denkmälern”, t. 9, s. 9–26.
1979 *Die „Rosenhof – Gruppe”, ein neuer Fundkomplex des Frühneolithikums in Schleswig-Holstein*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 9, s. 167–172.
1981 *Ertebølle – Ellerbek – Mesolithikum oder Neolithikum?*, „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam”, t. 14–15, s. 129–142.
- Siuchniński K.
1969 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, cz. I, *Katlog źródeł archeologicznych*, Szczecin.
1972 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, cz. II, *Opracowanie analityczne*, Szczecin.
- Troels-Smith J.
1953 *Ertebølle-Kultur – Bonderkultur. Resultater af sidste 10 aars undersøgelse i Aamosen, Vest-sjaelland*, „Aarbøger”, s. 5–62.
- Valdeyron N.
2000 *Géographie culturelle du Mésolithique récent/final dans le sud-ouest de la France*, [w:] *Actes des Troisièmes Rencontres Méridionales de Préhistoire Récente*, Toulouse 6–7 novembre 1998, Toulouse, s. 23–34.
- Vang Petersen P.
1984 *Chronological and regional variation in the Late Mesolithic of eastern Denmark*, „Journal of Danish Archaeology”, t. 3, s. 7–18.
- Wendland W., Bryson R.
1974 *Dating climatic episodes of the Holocene*, „Quaternaria Respondent”, t. 4, s. 9–24.

TADEUSZ GALIŃSKI

PROTONEOLITHIC CULTURE IN POMERANIA
FROM THE PERSPECTIVE OF THE MOST RECENT RESEARCH IN TANOWO

S u m m a r y

1. INTRODUCTION

The term “Protoneolithic” derives from three Greek terms: *protos* – first, *neos* – new and *lithos* – stone. It was coined in the 1960s by H. Schwabedissen with regard to the Ellerbek Culture. The author understands it (T. Galiński [1987] 1990) as referring to the oldest archaeological culture, formed on the grounds of a native tradition and with clay vessels in its equipment. In European archaeology, the concept covers hunting-gathering communities living in the second half of the Atlantic period, that is, about 7000–5000 BP, cultivating the hunting-gathering traditions of Epipaleolithic and Mesolithic peoples, foremost with regard to the economic base, living conditions and spiritual culture, but having mastered already some of the civilisational achievements of the Neolithic farming peoples coming into Europe from the Near East and North Africa, and adapting them in an original way to satisfy

specific needs of their own (Fig. 1). These included, beside clay vessel manufacture, the production of polished flint and stone tools.

It merits note that researchers tend to associate the Protoneolithic cultures of the Atlantic zone with the terminal Mesolithic and to refer to them as a “ceramic Mesolithic”. This concerns Ertebølle culture in particular. The present author is persuaded that the cultural issues of these groups are closer to the Neolithic and similarly as analogous cultural groups in the Black Sea littoral-eastern Baltic zone (e.g. Neman Culture), these groups represent a form of forest Neolithic (e.g. T. Galiński [1991] 1992).

In 1985–2002 the author excavated a complex of Protoneolithic sites in Tanowo in western Pomerania. The finds included assemblages, exceptional in Polish territories, of flint, stone and ceramic objects and numerous fragments of animal bones, producing a fairly complete cultural and socio-economic picture of the local Protoneolithic. The present article is the first publication to present in outline a comprehensive view of these assemblages.

2. PROTONEOLITHIC SITES IN POMERANIA

A few concentrations of Protoneolithic settlement sites are presently known from western Pomerania (Fig. 2). The location of the sites is similar and characteristic, distinctly different from the settlement systems of other Stone Age cultures.

3. CHRONOLOGY OF TANOWO ASSEMBLAGES

Protoneolithic settlement has been assigned to the period ca. 6000/5900–5000 BP, that is, about 4800–3700 calBC, based on site hydrostratigraphy and radiocarbon ¹⁴C dating. Three settlement phases have been distinguished on the grounds of the flint and ceramic materials: a – oldest phase (A1): ca. 6000/5900–5800 BP; b – older phase (A2): ca. 5800–5300 BP; c – younger phase (B), so-called early Funnel Beaker phase: ca. 5300–5000 BP.

4. ASSEMBLAGES OF THE OLDEST PHASE (A1) AND OF THE OLDER PHASE (A2)

4.1. OLDEST PHASE (A1)

The oldest Protoneolithic occupation of sites in Tanowo is found on the highest lying moraine ridge platforms. They are represented by two rich assemblages. The flint industry has no direct parallels in the local terminal Mesolithic assemblages (6500–6100/5900 BP). It differs in the character of the produced blades and the tool categories, including trapezes.

Characteristic very narrow blades, 0.9–1.1 cm wide, 0.4–0.6 cm high, are especially numerous. They are regular in shape, trapezoid and triangular in section (Montbani style bladelets). They were used mainly to produce small but thick trapezes (Fig. 3a-o), including categories unknown in the Pomeranian Mesolithic (Fig. 3k-m). The tool group includes proper blade end-scrapers, large massive end-scrapers and serrated side-scrapers, numerous truncations and groovers, single burins and retouched blades (Fig. 4a-l).

The pottery presents two kinds: 1 – innumerable pottery sherds of very high quality made of a well kneaded mass, strongly fired, in “U” technique; now complete forms have been found; 2 – numerous poor quality pottery, poorly kneaded, weakly fired, brittle, crumbling, made in the “U” technique; these were almost exclusively thick-walled containers with rounded bodies and conical bottoms (Fig. 8a-b).

With regard to the decoration, notching of the vessel rims was common, as was the ornament in the form of holes or depressed hollows below the rim edge.

4.2. OLDER PHASE (A2)

Definitely the largest number of sites belongs to this phase. Campsites were situated on slope platforms of the moraine ridge, below sites belonging to phase A1. The flint industry was consider-

ably different from that of the oldest assemblages (phase A1) and demonstrates clear references to a native terminal Mesolithic. The blades were bigger, while microliths comprised almost exclusively trapezes typical of the local Mesolithic (Fig. 3 p-ż). Few specimens of a new form of trapeze occurred in the younger sets (Fig. 3ż). Drawing attention among the other tools are end-scrapers and truncations made from broad and regular blades (style D), numerous groovers, as well as massive borers and small picks (Fig. 5a-l).

The pottery is extensive. It is highly differentiated in technological terms, from the relatively good-quality items (hard, durable) to very poorly made vessels (soft, brittle), made in the "U" and "N" techniques. The reconstructed forms represent large and medium, thick-walled containers (Fig. 9 a-b; 10b), small cups (Fig. 8d) and lamps (Fig. 8c). Notching of the rim edges was commonplace, as was an ornament in the form of holes and round depressions under the rim edge.

The youngest sets from phase A2 contain a small number of pots made already in the early Neolithic technique.

5. ASSEMBLAGES OF THE YOUNGER PHASE (B)

The youngest sites were situated on the lowest level of the moraine hills, occupying the lower slope platforms and being oriented not on the Atlantic flood lake, as in phases A1 and A2, but on the small river Gunica.

The flint industry is witness to a standardized production of broad regular blades (Fig. 6e, h). The tool set is still dominated by end-scrapers, truncations, groovers and retouched blades, (Fig. 6a-l) as well as trapeze microliths (Fig. 7a-v). Polished tools make an appearance: trapezoid adzes with polished blade and stone axes of the Limhamn type. Among the trapeze microliths the squat and short forms with incurved sides take on importance (Fig. 7m-o, v). Very large and massive trapezes made of wide blades occur for the first time (Fig. 7s), as well as single leaf-points of the „feuille de gui” type with flat surface retouch (Fig. 7w).

The biggest changes compared to the older-phases can be traced in the pottery. While vessels made of rolls of clay in the "U" and "N" techniques are present, the predominant pottery is made in the typically early Neolithic technique of narrow bands ("NN"). Large thick-walled storage pots with very narrow bottoms were made (Fig. 10a), as well as middle-sized flat-bottomed beakers (Fig. 10c; 11a-b), cups (Fig. 11c), small thin-walled beakers a few centimeters high and lamps.

A novelty in terms of ornament is a row of bars (Fig. 11b) and tri-pronged impressions (Fig. 10a) set under the vessel rim.

6. ECONOMIC BASE, CAMPSITES, SPIRITUAL CULTURE

Hunting and gathering were the economic base of Protoneolithic groups from Tanowo. Game identified in the faunal assemblages included the following species: auroch (*Bos primigenius*), deer (*Cervus elaphus*), roe deer (*Capreolus capreolus*), boar (*Sus scrofa scrofa*), beaver (*Castor fiber*), badger (*Meles meles*), marten (*Martes martes*), wolf (*Canis lupus*). Also identified were mud tortoise (*Emys orbicularis*), eel (*Anquilla anquilla*), pike (*Esox lucius*), tench (*Tinca tinca*), roach (*Rutilus rutilus*), perch (*Perca fluviatilis*), mollusks (*Anodonta piscinalis*; *Anodonta cygnea*).

Meat and skins of hunted game were kept in specially built dugouts. A few such pit features with fragments of wooden poles in the center were discovered at Tanowo. On these grounds it is possible to say that the dugouts had either shelter roofs or a covering of thicker poles and branches in the form of hunting traps. Some of the living units had a similar pit-and-shelter construction. There also existed aboveground structures of a shelter kind with large quantities of collected stones, built on an oval plan.

An exceptional feature was uncovered in the oldest settlement concentration (phase A1), built on the plan of an elongated rhombus and partly sunken in the ground approximately 0.5 m. The structure measured 6.5 by 3.5 m. Inside there was a hearth and two small storage pits next to one another, possibly the remains of domestic installations. It has been calculated that the structure could have been inhabited by a family of eight.

The site Tanowo 3 produced special features with pebbles and ocher, indicating the symbolic nature of the spiritual culture of the native population.

7. ORIGINS AND DEVELOPMENT OF THE TANOWO PROTONEOLITHIC

The author supports the view that the origins of the oldest assemblages of Protoneolithic settlement in Tanowo lie in the cultural tradition of the terminal Mesolithic and early Protoneolithic of the coastal zone of southern and western France, within the frame of terminal Sauveterrian assemblages, the so-called Tévécien and Roucadourien. It is only in this environment (e.g. Hoëdic) that all the stylistic, technological and typological properties can be found, including original trapezes (Fig. 3l), as well as the no less characteristic massive end-scrapers and serrated side-scrapers which are not known in the Central European Mesolithic (Fig. 4b). The oldest pottery from Tanowo represent high technological quality that finds the nearest parallels among Roucadourien pottery.

The development of Protoneolithic settlement in Tanowo is traced as follows: a – about 6000/5900 BP: the appearance of the oldest assemblages with elements of a foreign production tradition (flint tools, pottery), originating from the western Mediterranean-Atlantic zone; b – about 5800 BP: Protoneolithic sets in terms of the flint industry become more and more like the local late and terminal Mesolithic industry, which is proof of a new cultural system taking root in the region. This is the classic period in the development of Protoneolithic settlement; c – about 5300 BP: beginning of a decline of Protoneolithic occupation. The period is characterized by common use of an early Neolithic technique of pottery production. The predominant forms include flat-bottomed beakers; d – about 5000 BP: disappearance of Protoneolithic settlement. These assemblages belong already to a cultural and economic system referred to as the Funnel Beaker Culture.

Keywords: Protoneolithic, Atlantic period, flint industry, pottery

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Dr hab. Tadeusz Galiński
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
t.galinski@iaepan.szczecin.pl